

**Muhammad Yusuf
BAYONIY**

SHAJARAYI XORAZMSHOHIY

Qo‘lyozma manbalar asosida nashrga tayyorlovchi, lug‘at va izohlar muallifi
Iqboloy Adizova.
Mas‘ul muharrir filologiya fanlari nomzodi
Nusratullo Jumaev.

BIZGA PINHON, MUARRIXGA AYON MOZIY...

Kechmishing bor chindan ham uzoq,
Ilgay olmas barchasii ko‘zim.
Maqtamasman moziyni, biroq
Utmishingni o‘y layman bir zum.

Abdulla ORIPOV

O‘zbek xalqi olis o‘tmishni o‘rganish, moziyni qayta kashf etish yo‘lida muhim yutuqlarga erishdi. Ammo turg‘unlik davrida tarixshunoslik borasida ham qatag‘on etilgan sarhadlar, yolg‘on hukmronlik qilgan davrlar bor edi. Natijada, xalqimiz o‘tmishining muhim va katta bir davri tarix haqidagi tadqiqotlarda dam, adabiy asarlarda ham chinakan aksini topmadi. Bu O‘rta Osiyoning Chor Rossiyasi tomonidan zabt etilishi davridir. Arab va Chingizxon bosqinidan keyingi eng dahshatli bu bosqin tasviri, hatto, xalq tarixining nodir badiiy kashfiyoti bo‘lmishi Abdulla Oripov «O‘zbekiston» qasidasida ham aks etmagan:

Bosh ustingdan o‘tdi ko‘p zamon,
O‘tdi islom, o‘tdi zardushti.
Har uchragan nokasu nodon,
Ona xalqim, yoqangdan tutdi.
Seni Chingiz g‘azabga to‘lib
Yo‘qotmoqchi bo‘ldi dunyodan.
Jaloliddin samani bo‘lib
Sakrab o‘tding Amudaryodan...

Tarixiy fojialar zanjiridan uzilib qolgan bu halqa haqida nega shoir sukut saqlaydi? Nega o‘zga shoir va yozuvchilar, xalq ziyolilari tarixning bu davri haqida fikr yuritmaydilar? Har qalay, sukutda ham turfa hikmat va ma‘no bordir. Lekin asosiy sabab xalqning avomu ziyolisi o‘z madaniy merosidan uzilib qolganida bo‘lsa kerak «...biz o‘z tariximizdan shu qadar uzoqlashib ketdik-ki,— deya kuyinib yozadi shoir Xurshid Davron,— bolalarimiz 1873 yilda Xiva qanday zabt etilgani haqida umuman tushunchaga ega bo‘lmagan holda, 1812 yilgi Moskva yong‘ini haqida keragidan ortiq tafsilotlarga gacha gapirib beradilar» («O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati» gazetasi, 1989, 1 yanvar soni).

Xuddi ana shu — Xivaning Chor Rossiyasi tomonidan zabt etilishi haqidagi ma‘lumotlarni

mujassamlashtirgan, har biri necha-necha tarixiy romanlarga manba bo'lgulik solnomalar madaniy merosimiz xazinalarida o'z tadqiqotchilari, adabiy kashfiyotchilari, noshirlariga ilhaq. Bu asarlar nashr etilmaganicha, 1873 yildan 1914 yilgacha bo'lgan tariximiz avlodlar uchun sirligicha qolaveradi.

Xorazmda uzoq asrlar davom etib kelgan shajaraviy tarixnavislik bor. Bu chashmaning boshida Abulg'oz Bahodirxon, Munis, Ogahiylar turadi. Ulardan qolgan muqaddas tarix kitoblarining qimmatini juda baland. O'rta Osiyo tarixining zukko bilimdoni V. V. Bartold bu asarlarga yuqori baho berib, ulargacha bu qadar mukammal tarix bitilmaganini ta'kidlaydi.

Xorazm tarixnavisligining yirik namoyandalaridan biri Muhammad Yusuf Bayoniydir. Bayoniyning «Shajarayi* Xorazmshohiy» hamda «Xorazm tarixi» nomli asarlari Xorazm va O'rta Osiyo xalqlari tarixini o'rganishda juda nodir manbadir. Bayoniy o'z salafлари ishdan borib, badiiy ijod bilangina shug'ullanib qolmay, Munis va Ogahiy yaratgan tarixiy asarlardagi voqealarni qaytadan yozdi, to'ldirdi, o'z davri voqealari asosida tarixning yangi sahifalarini bunyod etdi.

Ilmga «Shajarayi Xorazmshohiy»ning ikkita qo'lyozma nusxasi ma'lum. Birinchisi 1913 yilda ko'chirilgan. U O'zSSR Fanlar akademiyasi Qo'lyozmalar institutining qo'lyozmalar fondida 274-raqamda saqlanadi. Hajmi 517 varaq. Ikkinchisi 1914 yilda Muhammad Ya'qub usta Jumaniyoz o'g'li tomonidan ko'chirilgan. U O'zSSR Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar fondida 9596—raqamda saqlanadi. Hajmi 508 varaq.

«Xorazm tarixi» muqaddimasidan ma'lumki, asar Xorazm inqilobidan so'ng yozilgan: «Endi bu kengchilik va farovon zamonda, Xorazm xalqi zolimlarning zulmlaridan mutlaq qutuldilar va ozod bo'ldilar. Endi tinchlik bilan bu kitobni avvaldan boshlab yozaman. Undagi xonlarga xush keladigan ortiqcha so'zlarni, xushomadgo'yliklarni olib tashlab, zolimlardan qo'rqib ayta olmagach so'zlarni rostlik bilan yozaman». Bayoniyning o'zi ta'kidlashicha, «Xorazm tarixi» 16 bobdan iborat bo'lgan. Afsuski, asarning 8 bobigina bizgacha yetib kelgan, xolos. Hajmi 91 varaq. U O'zSSR Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida 7421-raqamda saqlanadi.

1911 yilda boshlanib, 1913 yilda yozib tugatilgan «Shajarayi Xorazmshohiy» qo'lyozmasi to'liq, yaxshi saqlangan. Shuning uchun bo'lsa kerak, tariximiz tadqiqiga bag'ishlangan asarlarda, ko'pincha. «Shajarayi Xorazmshohiy»ga murojaat etiladi.

Bayoniy asarlaridagi ma'lumotlar ishonchli ekaniga muallifning o'z kafolati bor: «Tarix kitobi yozishning bir sharti bor. Tarixii voqealarni yozuvchi tarafdorlik etmasdan, bo'lgan voqealarni rostlik bilan bayon etishi kerak. Agar rostlik bilan bayon etmasa, uning so'zlari hech bir odamga ma'qul bo'lmaydi» («Xorazm tarixi», 5 b—varaq). Bu so'zlar Bayoniyning tarixnavislikdagi haqiqatga sadoqat mezoniga rioya etganini ko'rsatadi. Uning asarlari shu jihati bilan ham qimmatbahodir.

«Shajarayi Xorazmshohiy»dan ko'p olimlar ilmiy tadqiqot ishlarida birinchi manba sifatida foydalanishgan, tarixchi olimlardan S. P. Tolstov, Ya.G'. G'ulomov, M. I. Io'ldoshev, T. Ne'matov, Q. Munirovlar bu asarning ilmiy ahamiyatini ko'rsatishga harakat qilishdi. Asar haqida UzSSR Fanlar akademiyasining muxbir a'zosi M.I.Yo'ldoshev shunday yozadi: «Bayoniyning asari faktik materiallarning ko'pligi va voqealarni izchil bayon qilishi jihatidan Munis va Ogahiyning ko'p tomli qo'lyozmalariga nisbatan ham qimmatliroqdir» (Xiva davlat hujjatlari, II-tom, Toshkent, 1960, 23-bet).

Professor Ya. G'ulomov Ogahiy yozgan tarixning Bayoniy tomonidan qayta yozilgan qismi (1846—1873 y.) haqida gapirib, quyidagilarni yozadi: «SSSR Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanadigan Ogahiy asarlaridagi ma'lumotlarni Bayoniy ma'lumotlari bilan solishtirib ko'rgayda katta tafovut yo'q, ammo Bayoniyda uchraydigan va diqqatga sazovor ba'zi bir ma'lumotlar to'liqroq bo'lib, Ogahiy asarlarida mukammal emas» (Ya. G'. G'ulomov, Xorazmning sug'orilish tarixi. T. 1959, 14-bet).

Bu asar tarix fanlari nomzodi Q. Munirovning «Munis, Ogahtsy va Bayoniyning tarixiy asarlari» nomli risolasida ancha keng tahlil etildi. Uning O'rta Osiyo tarixini o'rganishdagi ahamiyati ma'lum

* Ba'zi sabablarga ko'ra mazkur so'z muqovada qusurli bosilgan. Uni tuzatishniig iloji bo'lmadi.

darajada yoritildi.

Ushbu qiyoslar, baholar «Shajarayi Xorazmshohiy» nodir tarixiy manba ekanligidan dalolatdir.

Olimlarimiz Oʻrta Osiyo, oʻzbek xalqi tarixini oʻrganish yoʻlida anchagina ishlarni amalga oshirdilar. Ammo. bular ulkan dengizdan bir tomchi, xolis. Hali bu sohada qilinishi zarur boʻlgan katta ishlar turibdi.

Buni asrimizning 20-yillaridayoq akademik V. V. Bartold his qilgan va kuyinib yozgan edi: «...xonliklarning birinchi manbilarga asoslanib yozilgan tarixchi obzori yoʻqdir. Bu manbalarning koʻpchili, hatto bosilib chiqqan ham emas. Oʻzbeklarning hukmronlik qilgan davrlari Oʻrta Osiyo tarixining eng qorongʻi va yaxshi oʻrganilmagan davrlaridan biri boʻlib qolmoqda» (V V. Bartold Istoriya izucheniya Vostoka v Yevrope i Rossii. Izd. vtoroe, L., 1925, str. 258).

Shundan beri mana 70 yilga yaqin vaqt oʻtganiga qaramay, hamon ushbu davr qorongʻuligicha qolmoqda. Nodir qoʻlyozma manbalar oʻz oʻquvchisiga yetolmay sargʻayib yotibdi. Bayoniyning «Shajarayi Xorazmshohiy» asari ham ana shular sirasiga kiradi. Unda Munis va Ogahiyning «Firdavs ul-iqbol» solnomalaridagi voqealar sodda uslubda qayta bayon qilinib, 1846 yildan 1873 yilgacha boʻlgan voqea-hodisalar hamda 1873—1914 yillarda sodir boʻlgan tarixiy oʻzgarishlar izchil, taʼsirli, ravon tilda, shoirona uslubda yangidm ifodalangan. Asardan oʻsha davr Xorazm xonligining ichki va tashqi siyosati, oʻzaro feodal urushlari, taxt talashshilar, ularning mashʼum oqibatlarini, bular tufayli xalq boshiga tushgan musibatlar haqida keng maʼlumot olish mumkin. Bayoniy «Shajarayi Xorazmshohiy»da Xiva xonligiga Chor Rossiyasi yurishlarini tasvirlar ekan, Kaufman, Golovachov, Skobelev kabi chor jallodlariga nafratini, mehnatkash, jafokash xalqqa nisbatan xayrxohligi, achinish tuygʻularini hayotiy tarzda ochiq ifodalaydi. Shu paytgacha Rossiyaning Oʻrta Osiyoga munosabati turlicha talqin etib kelindi. Aslida, Oʻrta Osiyo Rossiyaga tinch yoʻl bilan qoʻshib olindimi yo Rossiya Oʻrta Osiyoni bosib oldimi? Bu voqeaning chinakam shohidi Bayoniy Oʻrta Osiyo «tasxir etildi»—zabt etildi, boʻysundirildi, deb yozadi.

Xiva xonligining Rossiya tomonidan zabt etilishi haqida «Oʻzbekistop SSR tarixi» (7-8-sinf) darsligidagi «Oʻzbekistonning Rossiyaga qoʻshib olinishi va uning progressiv ahamiyati» bobida atigi 18 qator maʼlumot beralgan. Unda dahshatli janglar, qirgʻinlar olib kelgan iqtisodiy va maʼnaviy zarar, qaygʻu, xalq boshiga tushgan musibat toʻgʻrisida lom-mim deyilmaydi. Aslida, bu bosqinchilik haqida batafsil maʼlumot berilishi, tarix haqqoniy yoritilib, qayta baholanishi zarur.

XIX asr oxirlaridayoq V. I. Lenin Oʻrta Osiyo zabt etilganligi, mustamlaka mamlakatga aylantirilganligini juda toʻgʻri taʼkidlagan edi: «...Rossiyaning qoʻlida Xiva bilan Buxoro bor, bular ham mustamlakaga oʻxshagan bir narsadir...» (V. I. Lenin, Asarlar, 25-tom, 15-bet). Haqiqatan ham, Xivaning zabt etilishi xon hukumatini koʻp jihatdan cheklab qoʻydi: «...Xiva xonligi Rossiyaning vassali boʻlib qoldi va chet davlatlar bilai mustaqil munosabatlar olib borish hukuqidan maxrum etildi» (Oʻzbekiston SSR tarixi. T., 1974, 167-bet).

Oʻrta Osiyo viloyatlarini birin-ketin egallayotgan Rossiya imperiyasining Xorazmga yurish boshlashiga quyidagi hodisa bahona vazifasini oʻtagan: «Bahri Xazor kenorida baliqchilik etib yurugan Rusiya fuqaroliridin baʼzilarini Manqishloq qazoqlaridin bir jamoa asir etib kelturub, Xevaqda sotmoq boshladilar. Ykki yil oradin oʻtub, asirlar yigirma birga yetdi. Hijratning mang ikki yuz sakson yettilanchi yilida Rusiya davlati mundin ogoh boʻlub, elchi yuborib, ul asirlarni tiladi» («Shajarayi Xorazmshohiy», OʻzFA QI, 274-raqam, 452b—453a — sahifalar).

Elchi keltirgan noma mazmuni bunday edi: «Siz jamoa bila bizlar burundin doʻstliq bila ravish etib yurur erduk. Alhol, eshiturmizkim, bir necha oʻgʻri va avboshlar biz jamoadin bir necha kishini asir etib eltib, ul taraflarda sotgʻon ermishlar. Tavaquqʻ uldurkim, burungʻi doʻstliqning rioyasin tutub, ul asirlarni berib yuborgaysiz. Qozonlidin ul tarafi sizning haddingiz va bu tarafi bizga mutaalluqdur. Mundin soʻng aslo bir-birimizning haddimizga mutaarriz boʻlmay, doʻstona sulukni masluk tutgʻaymiz. Odam avlodi aziz va mukarram jamoadurlar. Olarni chorpoy qatorlarida bozorgʻa solib sotmoq hech viloyatda yoʻqdur. Sizlar ham mundogʻ tini etmasangiz yaxshiroqdur. Bu soʻzlarni qabul

etsangiz, biz jamoaning boisi minnatdorliqimizdur. Vagarna, mundog‘ ishlarning oxiri nizo’ va harbg‘a munjar bo‘lur, vassalom» (453a—b). Xorazm xoni nomaga javoban qullarni ozod etsa, adolatdan bo‘lardi, albatta. Ammo bu bo‘lg‘usi istiloni to‘xtatolmas, bir oz kechiktirishi mumkin edi, xolos.

Zotan, «Rusiya davlati mundin burun besh martaba Xorazm ustiga askar yuborib, alarning ba‘zilari Xorazm yo‘lida tashnalikdin qirilib, ba‘zilari Xorazmga borib urushib, qirilib, hanuzg‘acha aslo zafar topa olg‘onlari yo‘q erdi». (4586). Qullikka qarshi oqilona so‘zlar yozgan imperiyaning o‘zi necha-necha «aziz va mukarram jamoa»larni asriy qullik asoratiga shafqatsiz tortayotgandi. Xonning rad javobi Chor armiyasi hujumini tezlatdi. Chunki «ushbu yili Rusiya davlati... Samarqand va Zarafshon vodiylarini zabt etib, Xo‘qand bila Buxoro oraliqlarig‘a kirgan» (454a), navbat Xorazmga yetgan va elchi maktubida muqarrar «nizo’ va harb» dan ogohlantirilgan edi.

Imperiya armiyasi Xivaga qarab yurar ekan, bosqinchilarcha shafqatsiz ish tutda. Xalqni talon-taroj etib, o‘ldirib, ko‘z ko‘rib quloq eishtmagan vahshiyliklar qildi. Iqkiyoqlama zulm ostida qolgan xalq yanada ezilib, xonavayron bo‘ldi. Bu kulfatli kunlarni Bayoniy «Shajarayi Xorazmshohiy»da haqqoniy ifodalashga ershigan. Hazorasp, Qo‘ng‘irot ellarining zabt etilishi manzaralari fikrimizga dalildir.

Tarix ilmiga bag‘ishlangan ko‘p kitoblarda yozilishicha, Rossiyaning O‘rta Osiyoni zabt etishidan asosiy maqsadi o‘lka boyliklarini, xususan, paxta maydonlarini qo‘lga kiritish bo‘lgan. Ayniqsa, Turkiston o‘lkasi zabt etilganidan keyin, paxtachilik yanada kuchaytirildi, ko‘plab oziq-ovqat mahsulotlari yetishtiriladigan yerlarga ham paxta ekila boshlandi. Bozorlarda narx-navo ko‘tarilib ketdi. «Turkiston o‘lkasida, ayniqsa, Farg‘ona vodiysida paxtachilik kuchayib ketganligi natijasida, oziq-ovqat va yem-xashak ekiladigan maydonlar kamaydi. Natijada, oziq-ovqat mahsulotlarining narxi oshib ketdi. 1890—1894 yilgacha bo‘lgan davr ichada g‘allaning narxi 2.5 baravardan ziyodroq ko‘tarildi. (O‘zbekiston SSR tarixi. 4 jildlik, 2-jild, 29-30-bet).

Oqibatda, oddiy mehnatkash xalqning ahvoli yanada og‘irlasha bordi. Rossiya imperiyasi, Xiva mustamlakaga aylangandan keyin ham, ishqatsizlarcha siyosat olib bordi. Qaramlikning butun musibatlari kambag‘al xalq boshiga tushdi. Og‘ir mehnat, och-yupunlik elning tinkasini quritdi. Har xil soliq to‘lashlar (bu davrda o‘lponlar turi 25 tadan oshiq edi), qirg‘in-barotlar yurtni xonavayron etdi. «...Yana Rusiya askarining kofayi masorifi (armiyaning keyingi yurishlari ta‘minoti uchun Xorazm aholilaridan ikki melyun bila ikki yuz ming manot tazminot olmoqg‘a qaror berdilar». Bayoniy yozishacha, bu soliq xalq, ayniqsa, turkman qabilalari budi-shudini sotib, g‘arib ro‘zg‘ori yanada nochor ahvolga tushishiga sabab bo‘ldi. Ikki million ikki yuz ming so‘mning «uch yuz ming manotining yamutdin olinmoqi muqarrar erdi». Bu katta mablag‘ yovmut elidan tarix ko‘rmagan zo‘ravonlik yo‘li bilan undirilgan.

Mazlum yovmutlar bilan rus askarlari orasida suronli bosqin jarayonida bo‘lib o‘tgan mana bu munozara ham tarixiy jinoyatning mohiyati, adolatsizlik ko‘lamini haqqoniy aks ettirgan. Yamutlar yig‘lab dedilar: «Bizlarning ne gunohimiz bordur?» Kazoq otli dedi: «Tazminotning odrsida sarkashlik etdingizlar». Bular dedilar: «Mablag‘ning adosidin ojiz kelib muhlat tilamak sarkashlik bo‘lurmu?! Muhlat bering, topib berurmiz, deganning jazosi mundoq bo‘lurmu?! Va sa‘yimizg‘a sig‘mag‘on mablag‘ni bizlardin talab etarsiz, bizlar dam urmay topib bermakka mutassaddi bo‘lub muhlat tilasak, bizlar bila bu tariqa muomala qilursiz. Mundog‘ zulm dunyoda hech kishidin voqe’ bo‘lg‘on ermasdur!..» (477 b)

Bu so‘zlar Kaufman boshliq chor zobitlarining Xorazmda olib borgan siyosatiga qarshi aytilgan xalq la‘nati ifodasidir. Johillik va zulmga asoslangan siyosatga qarshi norozilik izhoridir.

Yovmut elatiga qilingan bu tajovuz boshqa mahalliy xalqlarni ham larzaga keltirdi. Chor jallodlariga itoat etishga majbur qildi. Xalqning bor bisoti talandi, shilindi.

Rossiya imperiyasi O‘rta Osiyo xalqlarining erki, insoniy huquqlarini poymol qilish, moddiy boyliklarini o‘z tasarrufiga tortish bilan qanoatlanmay, ma‘naviy mulkini ham talon-taroj etgan. Muhammad Rahimxon Arkda kitoblar saqlaydigan maxsus xonalar ajratgan edi. «Kaufman kelib, Arkka kirib, taxti Xorazmshohiyda o‘lturgandan» keyin Xorazm xazinasidan juda qatta boylik

Peterburgga jo‘natiladi. Qimmatbaho narsalar bilan birgalikda, xon alohida saqlaydigan 300 jilddan ortiq nodir qo‘lyozma kitob han Peterburgga jo‘natildi. Bayoniy bu ma‘lumotlarni ichki bir taassuf, norozilik ohangi bilan keltiradi: «Yana bir uyda uch yuz mujallad yozma muzayyash kitoblar bor erdi va choroynavu sovutlar va dubulg‘alar va o‘q-yoylarning hammasiki mutasarruf bo‘ldi, chun hammasi murassa’ va mujavhar va bahodor nimarsalar erdi, Peterburgg‘a yuborildi» (472a).

Tarixiy asarlarda Chor imperiyasiga nisbatan «xalqlar qamoqxonasi» va «xalqaro jandarm» iboralari haqli ravishda qo‘llangan.¹ Bi mustabid hokimiyatdan boshqa xalqlar qatori, rus xalqi ham jabr tortgan. Professor B. Ahmedov ta‘kidlaganidek, «rus xalqi bilan chorizm va uning harbiy mashinasi boshqa-boshqa»² edi, albatta. Lekin shu «harbiy mashina»ning ichida ham xiyla murakkab munosabat va vaziyatlar kechgan. U yerda nohaq qon to‘kishga va jon taslim etishga majbur bo‘lgan oddiy rus askarlari, sipohiylari — xalq vakillari bor edilar. Shuningdek, u yerda «harbiy mashina» rulini shafqatsiz va sobitqadam boshqarib borgan Kaufman kabi yakka hukmronlar ham bor edi. O‘rta Osiyo istilosi jarayonida nohaq qon to‘kishdan imkon qadar saqlanishga harakat qilganlar va ba’zida, general-gubernator Kaufman bilan mubohasaga kirishganlar bo‘lgan. Ammo ularning intilishlar» zoe ketgan, chunki «harbiy mashina»ning o‘z harakat qonuniyati bor, kemaga kirganning joni, ko‘zlagan maqsadi bir edi. «Shajarayi Xorazmshohiy» da bunday vaziyatni aks ettirgan o‘rinlar bor.

Chor ma‘muriyatining xalqaro nizolardan maifaatdorlik xususiyati general Kaufman faoliyati timsolida yaqqol ko‘rinadi. Ma‘lumki, O‘rta Osiyo xalqlarining azaliy inqirozlariga o‘zaro ichki ixtiloflar, elatlararo maydo mahalliychilik, tarafkashlik illatlari bois bo‘lib kelgan. Baynalmilal birlik yo‘qligi rus zobitlariga ham qo‘l kelgan. Mana bu lavhada yovmutlardan uch yuz ming manotni undirishni o‘z zimmasiga olgan Kaufmanning ichki makkor, munofiq qiyofasini ko‘rasiz: «Yana Kaufman bu fikrni ham aytib erdikim, «yamutlar bu viloyatning shujaolaridindurlar va o‘zbaklar bila bularning oralarida qadimdin adovat bordur. Bas, bularni tor-mor etmak o‘zbekning itoati bila vobastadur. Bas, yamut qaboyilin qatli om etib, jam‘iyatlarin buzsam, o‘zbakning intiqomlarin olg‘on kishi bo‘lub, olarg‘a minnat yuklarman ham quvvatlarin kam etarman. Ondin so‘ng, hamma manga mute‘vu munqod bo‘lurlar». Yana bukim, o‘ziga ham olardin ko‘p dastburdlar yetib erdi, tiladikim, o‘zi ham intiqom olgay» (476 a).

«Shajarayi Xorazmshohiy»da Xorazm xonligidagi amir-amaldorlar, mashhur kishilar haqida muhim ma‘lumotlar mavjud. Asarni o‘qib, Muhammad Rahimxon (Feruz) ning shoh, shoir va murakkab bir inson sifatidagi qiyofasini tasavvur etish mumkin. Xorazmda «muddati saltanatlari qirq yetti yilu o‘n besh kun»dan iborat bo‘lgan (hijriy 1281—1328)³ Muhammad Rahimxon ma‘rifatli shoh edi. U hukmronlik davrida yurtida ilm-fan, adabiyot va san‘at rivoj topishiga homiylik qildi. Bayoniy xonning fazilatlarini haqida yozadi: «Xon hazratlari bag‘oyat mushfiqfuqaro va bag‘oyat xayrdo‘st kishi erdilar. Ko‘p madrasalaru masjidlar bino qildilar...» (505 b): Manbalarda bu davrda 1500 ga yaqin eski maktab va 130 ta madrasa mavjudligi qayd etilgan. Feruzshoh ma‘rifatning muhim yo‘li — kitobxonlikka alohida e‘tibor bergin. Bayoning yozishicha, haftada ikki marta — juma va dushanbada olimlarni yig‘ib, suhbatlar uyushtirar, kitobxonlik oqshomlari o‘gkazardi. Xon amaldorlarni, sipohiylarni ham kitobxonlikka da‘vat etgan.

Bayoniy Muhammad Rahimxonning shafqatsiz, tadbirkor hukmdor sifatidagi qiyofasini ham yashirmay, batafsil tasvirlagan. Masalan, xonga qarshi bosh ko‘targan yovmutlar bilan qonli kurash bo‘ladi. Bunda g‘olib chiqqan xon «jallodlari tamomi yuz o‘n to‘rt asirni kelturub Ark oldidagi chuqaloqda bo‘yinlarin uzdilar» (447 a).

Muhammad Rahimxon ayyor va o‘z manfaatiga pishiq hukmdor edi. Xorazm aholisiga solingan ikki million ikki yuz manot soliqning uch yuz ming manoti yovmutlar hissasiga tushadi. Buni undirish ham Xorazm xoni zimmasida qolagtandi. Yovmutlarga azaliy keki bo‘lgan xon Kaufmanni ularga qarshi qayraydi: «Kaufman yigirma bir to‘pg‘a egalik etgonda, xon hazratlari deb erdilar: «Yamut jamoasi bag‘oyat sarkashdurlar. Siz bizning hamma to‘plarimizni olib ketsangiz, ondin so‘ng biz yamutni boshora olmasmiz va bu uch yuz ming manotni ham, o‘zungiz olmasangiz, bizga sarkashlik

yuzidin taallul ko‘rguzub, tezlikda bermasdur» (475 b—476 a). Bu qayrovdan so‘ng, Kaufman ikki to‘pni yovmutlar qatli uchun olib, o‘n to‘qqizini xonga qaytaradi. Shunday qilib, xon yovmutlardan Kaufman qo‘li bilan qasos oladi.

«Shajarayi Xorazmshohiy» Bayoniy davri Xorazm abadiy muhita haqida ham yaxlit tasavvur hosil qilishga imkon beradi. Asarda Munis, Ogahiy, Tabibiy, Komil, Xusraviy, Komron, Murodiy kabi shoirlarning hayoti va ijodi haqida yangi ma‘lumotlar mavjud. Adabiy manbalarda uchramaydigan ba‘zi nazmiy asar va parchalar turli munosabat bilan keltirilgan. Solnoma Bayoniy hayoti va ijodining bizga noma‘lum tomonlarini oydinlashtiradi, shoir faoliyati haqida ilmda mavjud kentiklarni to‘ldiradi. Asarni o‘qirkanmie, tarixiy sharoit, muhit hamda shoirning ko‘ngliga yaqin, hamfikir do‘stlari haqida yangi ma‘lumotlarga ega bo‘lamiz. «Shajarayi Xorazmshohiy» Xorazm xalqining urf-udumlari, marosim-ma‘rakalari, til xususiyatlarini o‘rganishda ham muhim manbadir.

Nusratullo JUMAYEV
O‘zFA Adabiyot ilmgohi
doktoranti.

Iqboloy ADIZOVA
ToshDU o‘zbek klassik adabiyoti
kafedrasi o‘kptuvchisi,
filologiya fanlari nomzodn.

¹ Lenin V. I. TAT, 26-jild, 119-bet.

² Tarix va kelajak. Tarix fanlari doktori B. Ahmedov bilach suhbat. «Yosh leninchi» gazetasi, 1989 yil, 1 aprel soni.

³ Ba‘zi tarixiy-ilmiy manbalarda Muhammad Rahimxonni soniyning hukmronlik davri (1865—1910) 45 yil ko‘rsatilgan.

BISMILLOH-IR RAHMON-IR ROHIYM

Hamdi nomutanohi¹ shahanshohig'a loyiqdurkim, har sohibi sarir oning taqdiri bila foyiqdur. Jumlayi jahondor oning dargohining gadosidurlar. Borcha jondor bir farmonining fidosi. Nazm:

En, shohlarg'a sandin erur joh taxti toj,
Ehsoni addur sani amring bila rivoj.
Shohshnikim, sen aylading iqbolini baland,
Taxtig'a ozdur atlasi gardun esa duvoj,
Shahlarni etding amii amonga chu sen sabab
Dargaxlarida shoddur arbobi ehtiyoj.
Yetdi birovg'a kismating ila g'amu alam,
Ba'ziga necha zavqi surur ila ibtihaj,
Bo'lmnsh Bayoniy illati isyon ila alil,
Etgil o'zung inoyati afving bila iloj.

Jalla jalolahu va amma navolahu valo iloha g'ayruh. Na't: Tahiyoti vofira² va taslimoti mutakosira ul...³ alarning pushti panohig'akim, shori'i shariati g'arro va mone'i mazarrati dunyozu uqbodur. Ba'sati mujibi rahmat, fikrati shafqati ummat.

Nazm:

Ey, aylabon afzun sanga lutfini hayi loyanom⁴
Bir lahza uzmay izini aytsun salotu ham salom.
Mab'usi insu jinga sen ham «rahmatan lilolamin»,
Ham anbiyovu mursaliyn ichra shahi oliymaqom.
Suratda odamdur otong, ma'nida oning aksidur,
Chun borchaning ijodidur nuringdin, ey faxri anom.
Dini matining ayladi mansux kulli shar'ni,
Chunkim, nabuvvat nisbati, bir senda topti ixtitom.
Oxir zamon payg'ambaridursan, risolat davrasi,
Olam aro bo'ldi saning zoti kiroming birla tom.
Chun do'sting bir tun sanga ochti karam avbobini,
Kelsun deb irsol ayladi nomusi akbardin payom,
Jnsming bila bu olami ajsomdin aylab guzar,
Topding maqomi qurba ayniyyati zot ila kom
Kim, da'viyi hikmat bila me'rojning munkir bo'lub,
Desa qabul etmasdurur afloki xarqu iltiyom.
Chun, ey Bayoniy, xaqq'a bu dushvor emasdur oytkim,
Hikmat oningdur, qoyil ul nuqsonga, ey notamom.

Yana oning chahoryori izomi va xulafoyi kiromig'akim, shariati Muhammadiyning arkoni arba'ayi amjadlaridurlar va millati Ahmadiyningkim, davlati sarmadidur saromadlari. Masnaviy:

Birinchisi Bu Bakrdur yori g'or,
Kim ul etdi raddat elin tor-mor.

¹ *Nomutanohi* — intnhosiz, cheksiz,

² *Vofira* — farovon.

³ *Ko'lyozmaning* shu o'rnidagi yozuv o'chgan.

⁴ *Loyanom* — uxlamaydigan, xudoning nomi za sifatlaridan biri.

Edi boshda noyib-manobi rasul,
Xilofatga el oni etdi qabul.
Ikkinchi Umardur adolatmaob,
Abubakrga keldi noyib-manob.
Budur etgan islomni oshkor,
Rivojiga ham sa'ylar beshumor.
Uchunchidur Usmon karam koni ul,
Halimu hayo durri ummoni ul.
Edi Haq kalomini ham jome'i
Yana bid'atu kufnring qome'i.
Allini vali erdi to'rtunchi yor,
Amakzodayi shohi raf-raf savor.
Vujudi edi manba'i ilmi jud,
Atosi masokinga budu nabud.
Bayon aylayin zo'ri andozasin
Olib otdi Xaybarni darvozasin.
Bayoniy chu ul erdi sheri xudo,
Degil so'z uzotmay onga jon fido.

Sallallohi alayhi va alo olihi va ashobihi ajmain ilo yavmiddin ammo ba'd: ajz biyobonining hichmadoni⁵, ya'ni Muhammad Yusuf al-mutaxallis bil-Bayoniy ibni hazoqatnishoni Bobojonbek ibni amoratpanoh Olloberdi to'ra ibni Eltuzarxoni jannatmakon g'afarallohu zunubahum va satara uyubahum⁶ fazlu fatonat ahlining hazratlariga bu tariqa arz etadur. Ogohi dil ma'nishunoslarning mashhudzami mehri iqtiboslari bo'lg'aykim, tarixi hijriyning ming uch yuz yigirma sakkizida⁷ sunbulaning o'n beshi va sha'boni muazzamning yigirma to'rtlanchisi va dushanba kuni erdi, Alloh taoloning qazovu irodati va ahli Xorazmning rizovu jam'iyatlari bilan hazrati shahriyori boviqor, sipahdori lutfshior, moyili avomir⁸ ilohi qobili taxti Xorazmshohiy vorisi toji mukarramat⁹ horisi¹⁰ bazri¹¹ marhamat, robiti raboti amni amon, bositi bisoti adlu ehson, as-sulton ibn as-sulton ibn as-sulton Abul-Muzaffar va al-Mansur Sayyid Asfandiyor Muhammad Bahodirxon «xalladallohu mulkahu va sultonahu va afoza alal olamin birrahu va ehsonahu»¹² Xorazmi Erambazmning taxti saltanatida o'lturdilar. Hamma muborakbodliq etib el oralarida ajab bir xushholliqlar dast berdi. Nazm:

Dar hamma vaqt on shaxi olam.
Bod xushvaqt, xushdilu xurram.
Ahli Xorazm z-u shuda xushhol,
Karda bar xud duoyi u alzam.
Ulamo dar zamoni u bar ilm
Shuda mashg'ul jam' gashta baham.
Fuzalo yofta zi fazl sharaf,
Fuqaho niz rutbayi a'zam.

⁵ *Hichmadon*—hech narsani bilmaydigan.

⁶ G'afarallohu zunubahum va satara uyubahum—alloh ularning guohlari-sh; kechirsin va ayblarini yopsin.

⁷ Milodiy 1910 yil.

⁸ *Avomir*—amrlar, buyruqlar

⁹ *Mukarramat*—hurmat, sharaf, izzat.

¹⁰ *Horis*—ekin ekuvchi, dehqon

¹¹ *Bazr*—mayda o'simlik urug'i, gul urug'i.

¹² Xalladallohu mulkahu va sultonahu va afoza alal olamin birrahu va ehsonahu—alloh uning mulku saltanatini abadiy etsin hamda ezgulik va eh-sonlarini olamga yoysin

Ey Bayonny, ajab zamona shuda
Dar shiguft ast jumlai olam.

Faqir tarixi juluslarin bu tariqada aytdimkim, tarix:

Shoho, muborakat bod in toji xusravoniy,
Dar taxti izzatu joh umri tu jovidoniy.
Fathu zafar qarini iqboli davlat bod,
A'doyi davlati tu mahjuri shodmoniy.
Masrur az julusat gashta dili g'aminam,
Shuguni¹³ nek karda gufgamki, ey Bayoniy,
Budaast xoni odil Aefandiyori avval,
Odil shavad ajab niSt xonat ba taxti xoniy.
Tarix bar julusat piri xirad chunin go'ft: .
Sultoni olam alhol Asfandiyori soniy (1328).¹⁴

Bas, arkoni davlatning mashvaratlari bila nizomi umuri mamlakatga qiyom ko'rguzdilar, tokim, tarihi hijriyning ming uch yuz yigirma to'qquzlanchisi¹⁵ va jumod-ul-avvalning yigirma ikkilanchi kuni bo'ldi. Faqiri haqirg'a muqarrabi borgohi falaki ishtibohlari, ya'ni Tolibxo'ja ibn Avazberdi eshoni mag'firatnishonning vasotatlari bila amri oliy sudur toptikim, bu jahoni nopoydorda yodgor qo'ymoq yaxshidur va so'zdin baqoliroq va yaxshiroq yodgor yo'qdur. Andog'kim, Munis mirob alayhurrahma debdurlar, nazm:

Amorat ila xotiring qilma shod,
Tanosul baqosig'a ham e'timod.
Born oqibat mun'adamdur bori,
Agar so'ngra bo'lsun, vagar ilgari.
Erur so'z oningdek mushayyad bino
Ki, yiqmas asosini seli fano.

Bas, tamomi oboyi izomu ajdodi kiromlarimizning voqeotu holatlarin ilo yavmino hazo takallufoti munshiyonadin orny bo'lg'on iboroti mutadovalashshg zimmida majozu istioradin kanora tutub, iyjozu ixtisor bilan tarix sahifasiga sabt¹⁶ etilgay, tokim, ommayi atrok¹⁷ eshitgan hamono betaraddudi xotir fahmlagaylar. Yana ondin siyoqi¹⁸ tarixg'a anda rojih shoyon bo'l-mag'an hikoyatni tay etilgay. Faqir agarchi iltifoti shohonadin xursand bo'ldnm, ammo, bebizoat¹⁹ ligim sababidin andishamand erdimkim, bu qillati²⁰ istitoat²¹ bila mundog' ulug' xizmatga oyo ne nav' ilik ura olurman. Chun «ma'murun ma'zurun»dur, bo'vujudi adami qudrat bu ishta shuru' qilmoqdin o'zga chora top-madim. E.mdi bu nusxaiing mutolaasin etguvchi birodarlardin umiddurkim, inson joyizul xatodur. Har qachon sahvlaringa muttali²² bo'lub, karam qalami bila.mahv etsalar, ikki olamda salohkorlarin topib,

¹³ *Shugun*—yaxshi fol; biror narsaning muborak, qutlug' sanalishi.

¹⁴ Milodiy 1910 yil;

¹⁵ Milodiy 1911 yil.

¹⁶ *Sabt*—yozish, qayd etish

¹⁷ *Atrok*—turklar

¹⁸ *Siyog*—tarz, tartib, uslub

¹⁹ *Bebizoat*—mol-mulksiz, bisotsiz, kambag'al

²⁰ *Qillat*—ozlik, kamchilik, yetishmaslik.

²¹ *Istitoat*— iqtidor, qudrat, kuch.

²² *Muttali'*—xabardor, ogoh.

maqsadi asliylarig‘a yetgaylar, ruboim:

Bu nomanikim, Bayoniy etdi og‘oz
Tahririn etarda topti ko‘b so‘zi gudoz.
Islohi xatoda bo‘lsa kim bandanavoz,
Etgay onga lutf xoliqi beniyoz.

Ma‘lum bo‘lsunkim, Munis mirob alayh ur-rahmata val — g‘ufron Eltuzarxoni mag‘firatnishonning nadimi dargohu muqar-rabi borgohlaridin-erdi, bir kun onga amr etdilarkim: «Obo-vu ajdodlarimizning voqeotu holatlarin sahifayi tarixda zabt etgil». Munis mirob imtisolan liamrihil oli²³ bir kitob boshlab, onda turluk hunar bila iboratlar yasab, majozu istio-ra sulukin masluk tutub, andog‘ fasohatu balog‘atning dodin berdikim, mushohadasi mujibi hayrat erdi. Otin «Firdavs ul-iqbol» qo‘yub, onda Odam alayhissalomdnn so‘z boshlab to Sherg‘o-zixonning zamonig‘acha yozdi. Ul ovonda Edtuzarxoni jannatma-kon g‘ariqi bahri fano bo‘lub, o‘runlarig‘a birodarlari Muhammad Rahimxoni firdavsoshyoni avval xon bo‘ldilaru Munns mirobg‘a dedilar: «Hamul og‘amizning buyurg‘on kitoblarin itmomg‘a yetkurgil». Munis mirob Sherg‘ozixondin boshlab to xona mazkurning saltanatlarining yettilanchi yiligacha yozdi. Ul holda, xoni mazbur onga «Ravzat us-safo»ning tarjimasin buyurdilar. Munis mirob Olloqulixonning zamonig‘acha bu xizmatg‘a ishtig‘ol ko‘rguzub, sanayi ming ikki yuz qirq to‘rtida baqo olamig‘a xirom etdi. Olloqulixon bu voqeadin o‘n bir yil o‘tgandin so‘ng ul kitobning itmomin Ogahiyga buyurdilar. Ogahiy Muhammad Rahimxoni firdavsoshyonning voqeotlarin to vafotlarig‘acha yozib, «Firdavs ul-iqbol»ni itmomg‘a yetkurdi. Munis mirob bu kitobini bir muqaddimavu besh bob va bir xotimag‘a bino etgak erkan. Muqaddimasi Eltuzarxoni mag‘firatnishonning madhlariga mushtamal erkan. Ogahiy xotimasin tashlabdur, bas, faqir muqaddimasin tashlab ondin bir miqdorni o‘z mavridida bayon etmakni munosib ko‘rdim. Munis mirob xotimada ul asrdag‘i avliyoyi ulamoyi izomu ulamoyi kiromu umaroyi zavil ihtishomu sohibdavlrat beklar va zakiytab’ shoirlaru donishmand fozillaru falotunfitrat hunarmandlarning yana ul ovonda zuhurg‘a yetgan ba‘zi umuri g‘aribaning zikrin etmakchi erkan, Olloqulixon aytmaydurlarkim, oning xotimasin ham muallifning maqsudicha bayon etgil. Bu kunda faqirg‘a ul qudrat yo‘qdur, tokyam, xotimani ul zoti shariflarning holatlari zikri bila tamgom eta olg‘ayman, ne uchunkim, ul voqeot kitobat qaydig‘a kirmay qolibdur. Bu‘di ahd sababidin oni bilur kishi ham yo‘qdur, darig‘kim, umr qisqadur. Agar onga «Ravzat us-safo» tarjimasin buyurmasalar, kitobin maqsudicha tamom etar erdi. Ammo, Ogahiy ham Munis mirobning birodarzodasi va dastparvardasi erdi va oning uslubida majozu istiora bilan so‘z bayon etar erdikim, kalomining diqqati sababidin omma xalqi maolin fahm eta olmas erdilar. Ul ham bu yo‘sinda du bora so‘z boshlab, Olloqulixondin to Muhammad Rahimxoni jannatmakoni soniyngang zamonlarig‘acha har xonning voqeotin bir mujalladda bayonetib, har birin bir ism bila mavsum etdi va ul hazratning ayyomi saltanatlaridin ham kam besh—etti yilning voqeotin tahrir silkiga chekti. Mundin sahl zamon o‘tgandin so‘ng sanayi ming ikki yuz to‘qsonda tovuq yili va javzoning oxiri erdi, Kaufman otlig‘ guburnatur rus lashkari bila kelib Xorazmni sulh bila soldi. Faqir ul hodisot zikrin o‘z mavridida kitobat qayddag‘a kirguzgusidur, inshoollohi taolo. Bu voqeotdin bir yil miqdori o‘tgandin so‘ng, Ogahiy ham rahili olami baqo bo‘ldi. Alholkim, sanayi ming uch yuz yigirma to‘qquzdadur, taqriban, qiriq ikki yilning voqeasi tahrir qaydig‘a kirmay qoldi, emdi faqirning zimmasiga havoladur. Chun faqir, amri oliy muqtazssicha, bu nusxalarning maolin ommafahm etib, borin bir mujalladga jam’ qilmoqg‘a ma‘mur bo‘ldim. Hammasin o‘n olti bobg‘a mushtamal etib, «Shajarayi Xorazmshohiy» ismi bila mavsum etdim. Alloh taolo muning og‘ozin anjomig‘a yetkurmakimni nasib etgay, omin! Yorab ul-olamin, fasharal’tu lihozal amra valloh ul-hodiy ilo sabil ul-rashod.

²³ *Liamrihil oli*— oliy amr yuzasidan, sababidan

Avvalgʻi bob Odam alayh ul-salomning ijodidin Nuh alayh ul-salomning avlodigʻacha.

Ikkilanchi bob Yofasdin Qoʻngʻirot shoʻbasigacha va moʻgʻul xonlari zikrida.

Uchlanchi bob Qurlos avlodidin xon boʻlgʻanlar zikridakim, bularning oxiri Abulgʻozixon ibn Yodgorxondur.

Toʻrtlanchi bob Podshohi oliyjohning ajdodi kiromu oboyn zul ehtiromlari zikrida.

Beshlanchi bob Muhammad Amin inoqning voqeotlari bayonida.

Oltilanchi bob Avaz Muhammad inoqning holatlari bayonida.

Yettilanchi bob Eltuzarxoni magʻfiratnishopning saltanatlari zikrida.

Sakkizlanchi bob Muhammad Rahimxoni jannatmakonning saltanatlari zikrida.

Toʻqquzlanchi bob Olloqulixonni jannatmakonning saltanati bayonida.

Oʻnlanchi bob Rahimqulixonning amorati bayonida.

Oʻn birlanchi bob Muhammad Aminxonning podshohliqi bayonida.

Oʻn ikkilanchi bob Abdulloxonning xonliqi bayonida.

Oʻn uchlanchi bob .Qutlimurodxonning xonliqi bayonida.

Oʻn toʻrtlanchi bob Sayyid Muhammadxoni jannatmakonning xonliqlari bayonida.

Oʻn beshlanchi bob Sayyid Muhammad Rahimxoni jannatmakoni soniyning saltanatlari bayonida.

Oʻn oltilanchi bob sultoni garduntavon Abul-Muzaffar Val-Mansur Sayyid Asfandiyor Muhammad Bahodirxoni xalladalohu taolo mulkahu va sultonahuning saltanatlari bayonida.

OʻN BYeShLANChI BOB

SAYYID MUHAMMAD RAHIMXONI JANNATMAKONI SONIYNING SALTANATLARI BAYONIDA

Vaqtekim, Sayyid Muhammadxoni jannatmakon baqo olamigʻa azm etdilar, Hasanmurod qushbegi tamomi umaro va arkoni davlatni jamʻ qilib, Karukll bobo mingboshi bila Olloberdiboyini Arkning darvozasida qoʻyub dedi: «Donista²⁴ kishilarni kirguzung, vagarna²⁵, hech kishini kirguzmanglar!» Olar darvozaning oldida oʻlturdilar. Chun hamma jamʻ boʻldilar, Amir toʻra dedi: «Ey umaro va aʻyonlar, Bobojon, yaʻni Muhammad Rahsh toʻra yoshdur va yurtida parokandalik bordur. Bir korozmuda²⁶ kishi xon boʻlsa yaxshi erdi. Bu bobda sizlar ne maslahat berursizlar?» Hech kishidin sado chiqmadi. Hasanmurod qushbegi dedi: «Ore, bu soʻz rostdur. Ammo bizlar davlatning bu xonadondin oʻzga tarafga intiqolin²⁷ xushlamasmiz». Ul holda Rahmatullo yasovulboshi Amir toʻraga qarab dedi: «Sizning xon boʻlmoqingkz hech kishiga maqbul ermasdur». Amir toʻra dedi: «Qimlargʻa maqbul ermasdur?» Yasovulboshi dedi: «Bu oʻlturgʻon jamoaning hammalariga». Ul holda hamma ittifoq bila faryod qilib dedilar: «Bobojon toʻra xonimizdur». Amir toʻra dedi: «Bagʻoyat yaxshi boʻldi. Xonlik Bobojongʻa muborak boʻlgʻay». Ul vaqtda Bobojon toʻra Tangriqulitoʻraning ayvonida mutammakkin²⁸ erdilar. Hamma ittifoq bila turub, koʻrunushxonaga kirib, Bobojon toʻrani talab etib kelturdilar. Ul kun hijratning ming ikki yuz sakson birlanchisi muvofiqi sichqon yili va sunbulaning oxiri va rabius soniyning yigirma birlanchisi va panjshanba kunn erdi. Hamma yurt ulugʻlarining ittifoqlari bilan Bobojon toʻra, yaʻni Muhammad Rahim toʻra ibii Sayyid Muhammadxoni jannatmakon xon boʻlub taxti davlatda oʻlturdilar. Har tarafdin muborakbod ovozi baland boʻla berdi. Jarchilar koʻchalarda «Davri-davri Muhammad Rahim Bahodirxon!»—deb munodo²⁹ ura berdilar.

²⁴ *Donista*—bilgilik, aniq, ishonchli.

²⁵ *Vagarna*—yoʻqsa, boʻlmasa.

²⁶ *Qorozmuda*—tajribali, omilkor, tadbirli.

²⁷ *Intiqol*—koʻchish, aylanish, oʻtish.

²⁸ *Mutammakkin*—bir joyda mahkam turuvchi, muqim, barqaror.

²⁹ *Munodo*—chaqirilgan, chaqiriq, jar solish.

Viloyatda ajab bir xushhollik dast berdi. Bu kun bu tariqada o'tdi. Ertang bila tamomi quzzotu ulamo va tamomi to'ralaru beklar va tamomi umarovu arkoni davlat jam' bo'lub xoni marhumning janozalarin o'qub imoratda o'z qorixonalaridz tufroqg'a topshurdilar. Andoqkim, bu so'z yuqorida ham raqamzadayi kilki bayon bo'lub erdi.

Vaqtekim, Sayyid Muhammad Rahim Bahodirxoni soniy sariri saltanatda qaror tutdilar, shuaro va fuzalo xayli juluslari uchun torixlaru qasidalaru masnaviylar oytib, in'omi shohona va atoyi xusravonalaridin sarshor bo'ldilar. Ul jumladin Ogahiy bu tarixni aytib erdi: Tarix:

Shukrki, shud fosh baahli jahon,
Marhamatu shafqati hayyi qadir.
Ya'ni javovbaxt Muhammad Rahim,
Xoni qavi himmati ravshanzamir.
Az madadi baxt baromad ba taxt
Bar sari aflok chu mehri munir.
Gasht zi osori julusash hama,
Xurramu xushhol sag'iru kabir.
Yoft zi altofi inoyoti u
Matlabi maqsudi vakilu vazir.
Az g'ami anduh bu'dash³⁰ sho'dand
Forig'u osuda g'aniyu faqir.
V-az karamu himmati.hilmi hayo
Nist baru hech adilu iazir.
Ogahi torixi julusi xushash,
Kard raqam shohi adolatsarir.

Va bu masnaviy ham Ogahiydindurkim, ul hazratni muxotab etib damlatxohliq tariqin tutub, mav'iza³¹ning dodin beribdur, masnaviy:

Ayo, xusravi ma'dalatdastgoh,
Najobat sipehrida raxshanda moh.
Shahanshahliq o'lsun muborak sango,
Madadkor tangri taborak sango.
Bo'lub lutfi haq doimo nosiring,
Malul o'lmasun bir nafas xotiring,
Ato so'gidin bo'lma anduhgin,
Ko'pgulni bu g'am birla qilma hazin,
Qilib sabr birla sukun oshkor,
Bori holda sabr qil ixtiyor.
Eshit bu hazin bandadin ma'rifat
Ki, degum necha manfaatlik nukat³².
Ki, to qildi mavjud olamni haq,
Yorotdi bori xayli odamni haq.
Olarg'a kilib yer yuzini makon,
Necha nav' ne'matlar etdi ayon.
Tuzarga olar ichra rasmi nizom,

³⁰ Bu'd—uzoqlik, yiroqlik.

³¹ Mav'iza—va'z, nasihat. o'git.

³² Nukat—«nukta»ning ko'pligi, nozik va hikmatli gaplar.

Nizom etgali adl birla tamom,
Jahon ichra xalq ayladi shohlar,
Qavi³³ qudratu sohibi johlar.
Qilib ba'zi lutfu karam oshkor,
Vale bazi zulmu sitam ixtiyor.
Yetib ba'zidin elga rohat base,
Vale ba'zidin ranji mehnat base.
Bo'lub ba'zi tahsini fahmatga to'sh,
Vale ba'zn nafrini la'natga to'sh.
Borisi ko'rub charxi dundin sitam,
Adam sori nochor qo'ydi qadam.
Budur doimo charxi zolim ishi
Ki, zulmidin aslo qutulmas kishi.
Qani ul salotini oliymakon
Ki, yer yuziga erdilar hukmron?
Qani jumla ajdodi obo sango
Ki, qilg'ay vafo ushbu.dunyo sango?
Qani Qalchidayxoni jamdastgoh
Ki, Qo'ng'irotda eliga edi podshoh?
Qani ul Qadonxoni oliytabor
Ki, topmish edi izzatu e'tibor?
Qani xoni sohibkaram Saljidoy
Ki, erdi janobida shahlar gadoy?
Yana xoni odil Joyilxon qani?
Adolat bilan hukm qilg'on qani?
Qani ul Munkaxoni sohib nigin³⁴
Ki, erdi hukumatda masnadrishin.
Qani xoni sohibqironi asrlon
Ki, ollida qoplon edn notavon.
Qani dunyaviyoni sohib hasham
Ki, erdi adolat bila muhtaram?
Shahi hukmron turki omil qani?
Hukumat rusumida komil qani?
Qani xoni olam Tanim Ko'ragon
Ki, berdi qizin onga Chingizxon?
Shahi sohib iqboli Muso qani,
Kiyov qilmish erdi Haloku ani.
Qani hokimi dahr Nuyon nug'oy
Ki, erdi jahon mulkida kadxudoy?
Amiri Bahodir Og'odoy qani
Ki, qo'rqar edi sher ko'rsa ani?
Qani, ul Nug'doybiyi nomdor
Ki, erdi hukumat aro komkor?
Qayon ketdi Horunki, Mirzo edi
Ki, labbayk olida gardun dedi.
Temurbiy qayon bordi turmay ravon

³³ *Qavi*—kuchli, quvvatli.

³⁴ *Nigin* - podshohning muhrli uzugi. Bu yerda saltanat sohibligini bildiradi.

Ki, a'do³⁵ aro soyamish erdi qiron.
Biyi sohibiqbol Qutluq qani
Ki, olida qul erdi charxi dani.
Bahodir laqab Mirmunglish qani
Ki, umrida qilg'on g'azot ish qani?
Qayon bordi Musobiyi muhtaram
Ki, a'do sari chekmish erdi hasham
Qani ul bahodirki, Oqmon edi
Ki, tiyg'i adusig'a burron³⁶ edi.
Qani dahr aro Haqnazar sirtlon
Ki, hukmi edi olam ichra ravon.
Falakrutba Olloq bahodir qani
Amorat umurida nodir qani?
Qani Mirzobundoshn pokboz
Ki, erdi ishi haqq'a ajzu niyoz.
Qani osmonqadr Umboy inoq
Ki, himmatda davron aro erdi toq.
Qayon bordi Sayyid inoqi zamon
Ki, erdi adolatda No'shiravon?
Odina Muhammad otaliq qani
Ki, baxt aylamish erdi hokim ani?
Qann Eshmuhammadbiyi Komron
Ki, chokar³⁷ ango erdn ahli jahon?
Qani, ul inoqi Muhammad Amin
Qi, Xevaqa aro erdi masnadrishin?
Qani miri odil Avazbiy inoq
Qi, lutfu ato erdi boshdin oyoq.
Qani xoni oliymakon Eltuzar
Ki, boshig'a qo'ymish edi toji zar?
Qani shohi olam Muhammad Rahim
Qi, aflokka qahridin erdi biym³⁸?
Qayon bordi Olloquli podshoh
Qi, ochmish edi mulki tartib sipoh?
Shahanshoi dono Rahimqul qani
Qi, adli karam erdi fikru fani?
Qani dahr shohi Muhammad Amin
Qi, ofoq ango erdi zeri nigin³⁹?
Qani sohibi adl Abdulloxon
Qi, hukmi edi barcha elga ravon?
Qani xusravi dahr Qutlug'murod
Qi, qilmish edi necha kun adli dod?
Falak barchasin nomurod ayladi,
Barisig'a zulmin ziyod ayladi.

³⁵ A'do - dushmanlar

³⁶ Burron-keskir

³⁷ Chokar-xizmatkor

³⁸ Biyim- qo'rquv, vahima, xavf

³⁹ Zeri nigin—qo'l ostida, taxti tasarrufida

Qani ka'bayi qiblagohing saning
Qi, erdi shafiqu panohing saning?
Ani ham qilib ojizu natavon,
Adam kishvari⁴⁰ sori qildi ravon.
Bugun, podshoho, sanga saltanat
Beribdur xudo ko'rguzub marhamat.
Agarchi bu ish bas og'ir yukdurur,
G'amu mehnati necha turlukdurur,
Uzungni bu yuk chekkali chog'lag'il,
Kamar belga himmat bila bog'lag'il.
Bu ishnng kamolig'a tolib esang,
Oning boisi ne ekandur, desang,
Degay bir-bir oni bu oshuftahol,
Topar saltanat necha ishdin kamol,
Ki, himmat biridur, shijoat biri,
Adolat biridur, siyosat biri.
Jalodat⁴¹ biri, biri g'ayratdurur,
Saxovat birn, biri nffatdurur.
Biri hilm keldi, birisi hayo,
Biri va'dag'a aylamaklik vafo.
Futuvvat biri, sof niyat biri,
Muruvvat birsho hamiyat biri.
Biri shar' hukmiga bermak rivoj,
Biri kufr dardiga qilmoq iloj.
Biridur vuquf⁴² o'g'rilar holidnn,
Olar ilkini kesmak el molidin.
Biri keldi bo'lmoq raiyatnavoz,
Masokin, mazlung'a chorasoz.
Biri tarbiyat birla qilmoq azim
Olarniki, dur neqxohi⁴³ qadim.
Birisi sipah ko'nglin olmoqdurur,
Karam domi bo'ynig'a solmoqdurur.
Bulardin yetar saltanatg'a nanzom,
Bularsiz ul ish topmas aslo tamom.
Yana necha ish saltanatg'a zavol
Yeturgusi, surgum alardin maqol:
Ki, g'aflat biri keldi, shirkat biri,
Kaholat⁴⁴ biriyu, kasolat⁴⁵ biri.
Birisi shariatdan etmak udul,
Biri dod surmoqdin ulmoq malul.
Biri jahl sahbosidin mastlik,
Biri domi shahvatg'a pobastlik.
Biri fisqi bid'atg'a bermak rizo,

⁴⁰ *Adam kishvari*—yo'qlik mamlakati

⁴¹ *Jalodat*—mardlik, botirlik, dadillik, jasoratlilik, chaqqonlik.

⁴² *Vuquf*—voqiflik, xabardorlik, boxabarlik.

⁴³ *Nexoh* — xayrxoh, ezgulik istovchi, yaxshilik orzumandi.

⁴⁴ *Qaholat*—qartayish, zaiflik.

⁴⁵ *Kasolat*—sustlik, bo'shahganlik, lanjlik, yalqovlik.

Biri javri zulm aylamak iqtizo⁴⁶.
Biri aylabon maylm imsoki⁴⁷ mol,
Sipah ahlini tutmoq oshuftahol.
Biri keldi idmoni ayshu tarab,
Biri keldi iytoni lahvu laab.
Biri mulkdin bexabarliqdurur
Ki, shahlarg'a bu ish xatarlikdurur.
Biri izzat ahlini xor aylamak,
Ulus ichra bee'tibor aylamak.
Biri qilmoq avboshg'a tarbiyat
Berib mansab etmak ango taqviyat⁴⁸
Biri qurbi⁴⁹ hussodi⁵⁰ g'ammoz⁵¹ erur
Qi, qurbi alarning zararlar berur.
Bu so'zlarnikim, man bayon ayladim,
Necha bayt birla ayon ayladim,
Bularg'a qayu⁵² shahki qilsa amal,
Oniig mulkiga yetmas aslo xalal.
Hukumat binosi bo'lur ustivor,
Oning xonadonida tutg'ay qaror.
Shaho, olam ichra bugun shohsen,
Burundin bu so'zlarga ogohsen,
Umidim budurkim, amal qilg'asen,
Amal aylamakda jadal qilg'asen.
Ilohi, jahon boricha bor bo'l,
Ham iqboli davlat bila yor bo'l.
Ko'rub bazli⁵³ lutfpng xavosi⁵⁴ avom⁵⁵,
Hama bo'lsun osudayu shodkom.
Alar ichra ushbu faqir Ogahing,
Demay Ogahingkim, g'ubori rahing
Ham ehsoni lutfingdin obod o'lub,
Ham in'omi bazling bila shod o'lub.
Tutub o'z murodi bila go'shae
Riyozatdin anjom etib to'shae.
Duong aylamakka farog'at bila,
Mudom aylasun uns⁵⁶ xilvat bila.

Vaqtekim, xon hazratlari ota taxtida barqaror bo'ldilar, tamomi umaro va amaldorlarni o'z rutbalarida barqaror etdilar. Magar, Xudoynazar devonbegini devonbegilik mansabidin ma'zul etib⁵⁷,

⁴⁶ *Iqtizo*—taqozo, talab, istak, ehtiyoj, zarurat.

⁴⁷ *Imsok* — ushlar, saqlash, tiyish, saqlanish, tiyilish, baxillik.

⁴⁸ *Taqviyat*—quvvatlash, quvvat berish, yordam berish.

⁴⁹ *Qurb*— yaqinlik, yaqin bo'lish.

⁵⁰ *Hussod*—hasadchilar, bironing borlig'ini, yutug'ini ko'rolmaydiganlar.

⁵¹ *G'ammoz*—sir ochuvchi, chaqimchi, sotqin.

⁵² *Qayu*—qaysi.

⁵³ *Bazl*—in'om, ehson, hadya, baxshish, saxiylik.

⁵⁴ *Xavos*—podshoh yaqinlari, ulug' zotlar, xos kishilar.

⁵⁵ *Avom*—umum, omma, olomon, xalq, oddiy kishilar.

⁵⁶ *Uns*—yaqinlik, ulfatlik, chin do'stlik.

⁵⁷ *Ma'zul etmoq*—bo'shatmoq, ishdan ozod etmoq.

oʻrnigʻa Muhammad Murodqul otanikim, xon hazratlarining ovoni tufuliyat⁵⁸larida Qulotaliq nisbati bila soyir⁵⁹ xudamodin⁶⁰ mumtoz⁶¹ boʻlub erdi, nasb etdilar⁶².

Ushbu yil Rusiya davlati Turkiston malakatin taxti tasxirigʻa⁶³ oldi, bu Turkiston burungʻi mashhur Turkistondin boshqadurkim, hududi, shimolan, Sibiriyoovu Qirgʻiz, januban, Xorazmu Buxoro va Badaxshonu Hoʻqand va yangʻi Qoshgʻardur. Baʼzi Orol koʻli, gʻarban, sartosari Orol koʻlidur. Chun bu yil oʻtub, hijratning ming ikki yuz sakson ikkilanchi yili kirdi, ushbu yil xon hazratlari shikor azmin jazm qilib oʻrunlarida Amir toʻrani joynishin etib, Bobojonbek ibn Olloberdi toʻra boshliq tamomi toʻralar va beklar va tamomi umaro va arkoni davlat bilan oʻtlanib mezon avoyili erdi, yoʻlgʻa kirib, Dargʻon ota tarafiga ravon boʻldilar. Ul atrof gʻa borib sayru shikor tamoshosigʻa necha kunlar mashgʻullik etib, bir oy muddatida qaytib kelib, taxta davlatda qaror tutdilar. Ushbu yil Sulton Mahmudbiy baqo olamigʻa xirom etib, ondin Otajonbek otligʻ bir oʻgʻul yodgor qoldi.

Hijratning ming ikki yuz sakson uchlanchisida Hasanmurod qushbegi jahoni foniygʻa vidoʻ qilib, ondin uch oʻgʻul qoldi: Muhammad Yusufbek va Bekjonbek va Muhammad Yaʻqubbek der erdilar. Xon hazratlari Muhammad Yusufbekni otasining oʻrnigʻa qushbegi nasb etdilar. Mundin bir yil burun Rusiya davlati Hoʻqand bilan urushub Toshkandu Xoʻjandni olmish erdi va Oʻratepavu Zominu Dizzak shaharlari va Oqtogʻ atrofiv u Sayxundin suv ichaturgʻon yerlar to Orol koʻligacha Rusiya davlatiga taalluq⁶⁴ topib erdi.

Bu yil Buxoro amiri Muzaffariddin bir necha sarkarda va toʻpu toʻpxona bila yigirma besh ming kishini Rusiya ustiga irsol⁶⁵ etdi. Olar borib Rusiya bila urushub shikasti fohish⁶⁶ bila magʻlub boʻldilar. Rusiya askari Buxoroning yigirma farsaxlik qaribiga keldn. Amir Muzaffar Rusiya bila navʻi madoro qilib oʻlturdi. Chun Muhammad Yusufbek qushbegilik mansabi bila sarafroz boʻldi, ul asnoda xabar keldikim, qipchoq qalʼasining janub tarafidin daryo yiqib Qonglini olib, to chovdar⁶⁷ haddigʻacha bordi.

Ammo mundin burunroq xon hazratlari Muhammad Raham mehtarni mehtarlik mansabidan maʼzul etib, oʻrniga Qarukli bobo mingboshini mehtar etib erdilar. Chun bu xabar keldi, xon hazratlari Bobo mehtar va Muhammadmurod devonbegining savob didlari bilan Muhammad Yusuf qushbegini yubordilar, tokim borib ul suvni bogʻlagʻay. Muhammad Yusuf qushbegi farmoni mujibi⁶⁸ bila qipchoq gʻa borib suvni bogʻladi. Ammo yamut⁶⁹ avboshlarikim⁷⁰, burundin ham yoʻl urub va uy talab yurur erdilar, ul ovonda ittifoq bilan qipchoqni⁷¹ chopmoq uchun hujum etib keldilar. Qushbegi olomongʻa ruxsat berib, olar qaytib ketib erdilar. Qipchoqli Hidoyat eshon oʻz solmasini qozmoq uchun bir miqdor soʻfilarini jamʻ qilib erdi, yamut avboshlari olardin bir necha kishini asir olib kettilar. Qushbegi bu voqeani yozib xon hazratlariga yubordi. Xon hazratlari noma mazmunidin ogoh boʻlub buyurdilar: «Qushbegi qochuni bogʻlagʻon boʻlsa qaytib kelsun». Ul kun yamut avboshlari hujum etib kelib, Xevaq atrofin choptilar. Chun bu xabarni xon hazratlari eshitdilar, buyurdilar. Muhammadmurod devonbegi boshliq Abdulkarimbek va Muhammad Aminbek valadoni Yaʻqubbek magʻfur va Yaʻqubboy va tamomi umaro va Qoʻngʻirotsultoni Murodbek duyuk boʻlub kelib oʻlturgʻon ota vakil

⁵⁸ *Ovoni tufuliyat*—yoshlik vaqtlari.

⁵⁹ *Soyir*—boshqa, oʻzga.

⁶⁰ *Xudamo*—xodimlar, xizmatkorlar.

⁶¹ *Mumtoz*—saralangan, saralab (saylab) olingan, ajratilgan.

⁶² *Nasb etmoq*—tiklash, biror mansabga taʼyin etmoq.

⁶³ *Tasxir*—zabt etish, qoʻlga olish, ilintirish, rom qilish.

⁶⁴ *Taalluq*—aloqadorlik, bogʻlanish, munosabat, tegishlilik.

⁶⁵ *Irsol*—yuborish, yetkazish.

⁶⁶ *Shikasti fohish*—yomon shikastlanish, qaqshatqich zarbaga uchrash.

⁶⁷ *Chovdar*—turkman urugʻi nomi.

⁶⁸ *Muojib*—bir ish va holning yuzaga kelishiga sabab boʻluvchi, bois, tufayli

⁶⁹ *Yamut*—turkman urugʻlaridan biri.

⁷⁰ *Avbosh*—badkirdor, bezori, talonchi.

⁷¹ *Qipchoq*—urgʻugʻ nomi.

va Qaro yulg'unli pahlavon Nazarqul va Berdimuhammad ko'klong ikki yuz otli ko'klong navkari bilan va chovdardin Bahodirboy va Sevantummoq ikki yuz otli bila va Xolmuhammad otliq oltmish otli taka⁷² bila va Ibo yuzboshi vz Chori o'nbegi uch yuz otli Ol eli navkari bila va Qarodoshli Durdi xadim ikki yuz otli bila Pahlavonniyoz yuzboshi Toshhavzning yuz otlisi bila Ramiq xalifa G'ozibodning yuz otlisi bila va Xudoyor yuzboshi Shohobodning yuz otlisi bila Shanaq tajan kulonning ellik otlisi bila va Rahmanberganboy Anbarning ellik otlisi bila ja'm bo'ldilar va Xevaqa mahram dastasi bo'lub yurugon navkarlar ham mingga yovuq erdi. Amri oliy bila chiqib yamut tarafiga ravon bo'ldilar. Beshariqli Soyilxon noyib va Naymanli Xudoybergan oqo uch yuz otli bila kelib qo'shuldilar. Shahardin ham bir miqdor piyoda qarotayoq bo'lub chiqtilar. Sarkardalar guruhi anbu⁷³ bila yo'lg'a kirib yurudilar. Ammo yamut avboshlaridin Uguz to'ra fong va o'rus Qo'shchi ota keldi. Qaroqchi Saloxdii Ko'makushoqdin Muhammad Uroz cho'loq va Qo'juqdin Qo'shashpech boshliq ikki ming otli avbosh bila kelib, Xevaqa atrofing toroj etib, qaytib Avaz to'nglak otlig' qumg'a borib erdilar. Sarkardalar izlaridin yetdilar. Yamutlar bularni ko'rub o'ljalarni bir miqdor otli bila yo'lg'a ravon etib, o'zlari Xevaqa lashkariga muqobil⁷⁴ bo'lub saf tortdilar.

Xevaqa lashkari ham maymana⁷⁵ va maysaralarin⁷⁶ tuzlab saflarin rostladilar. Shanaq tajan bir miqdor otli bilan maymanadin chiqib, yamutning maysarasi bila urush boshladilar va Toshhavzli Avazmurodboy maysaradin chiqib, yamutning maymanasi bila urush boshladi. Abdulkarimbek va Muhammad Aminbek va Ya'qubboy va Muhammadmurod devonbegi tug' ostida qaror tutdilar. Qaro yulg'unli Pahlavon Nazarqul bir tarafda turub erdi, Muhammadmurod devonbegi onga dedi: «Sani bahodir der erdilar, bu so'z g'alat erkan, qurug' ovoza bila yurugan erkansen». Pahlavon Nazar dedi: «Sizlarning xizmat etgan kishiga in'omlaringiz bo'lmasa, nega xizmat etarmiz?» Muhammadmurod devonbegi egniga bir Sherozi po'stin kiyib erdi, oni chiqarib berib dedi: «Muni kiygil».

Pahlavon Nazar po'stinni olib xushhol bo'lub, filhol, yamut tarafiga ot solib borib, bir yamutni nayza bila urub, og'darib boshini olib keldi.

Ul vaqtda yamut lashkari bayakbor⁷⁷ hujum etib ot soldilar. Xevaqa lashkari ham olarg'a hamla qilib jangi mag'luba bo'ldi. Ul vaqtda Soyilxon noyib va Xudoybergan oqo uch yuz otli bilan Sevan tummoq ikki yuz otli chovdar bila va Xolmuhammad otolir oltmish otli taka bila Oqyof tarafidin hujum etib kelib urushg'a kirdilar. Yamut shikast topti. Xevaqa lashkari yamutlardin ko'p kishini qatlu asir etdilar. Piyoda olomon ham qochib pinhon bo'lg'onlaridin ko'p kishini topib qatl etdilar. Yamutlar tamomi olg'on o'ljalarin tashlab ahvoli xarob bila mutafarriq bo'lub⁷⁸ ketdilar.

Ul urushda Ol eli Ibo yuzboshi Qo'ng'irod Annaniyoz ibn Qulmon darg'a va Muhammad Niyoz kiyat shahid bo'ldilar. Sarkardalar Muzaffar va Mansur yuz o'n to'rt asir va yuz yetmish besh kalla bila qaytib mulozamatg'a yetib avotifi xusravonag'a mazhar bo'ldilar. Amri oliy bila asirlarning o'ttuzi Ark zindonida mahbus bo'lub, o'ttuzi Ota darvozasida va o'ttuz otlisi Pahlavon darvozasida qirq to'rt va Bog'cha darvozasida ham qirq to'rt va Qibla darvozasida ham o'ttuz olti bandi salosilu ag'lol⁷⁹ bila mag'lulu mutasalsal etilib⁸⁰ qo'yuldi. Bir necha kundin so'ng amri oliy bilai Vays mirshab boshliq jallodlar tamomi yuz o'n to'rt asirni kelturub Ark oldidag'i chuqaloqda bo'yunlarin uzdilar.

YAMUTNING OQYOQ OYOQIDIN KYELIB XYEVAQ ASKARI BILA URUSHUB SHIKAST BYERGANI

⁷² Taka—turkman urug'laridan biri.

⁷³ Guruhi anbu—katta to'da.

⁷⁴ Muqobil—qarshi turuvchi, qarama-qarshi, zid.

⁷⁵ Maymana—lashkarning o'ng qanoti.

⁷⁶ Maysara—lashkarning chap qanoti.

⁷⁷ Bayakbor — birdaniga, birvarakayiga.

⁷⁸ Mutafarriq bo'lmoq—farqlanmoq, sochilmoq, tarqalmoq.

⁷⁹ Salosilu ag'lol—zanjirlik halkasi.

⁸⁰ Maglulu mutasalsal etilmoq—zanjirband etilmoq.

Vaqtekim, bu voqeadin yigirma yetti kun miqdori o'tdi, yamut avboshlari jam' bo'lub, maslahat etib dedilar: «Yig'nolib borib bu intiqomni ahli Xevaqdin tortmasoq, el oralarida yurumak dushvordur». Bas, o'ttuz baxshi va Jonmuhammad chaqqon va Qilich o'g'ri boshliq ming miqdori muntaxab⁸¹ yigit o'tlanib Xevaq ustiga yurudilar. Ramiq xalifa xabardor bo'lub qal'ag'a xabar yubordi. Mazkur sarkardalar amri oliy bilan o'tlanib chiqdilar. Muhammadmurod devonbegi sarkardalar bila rabotga kelib, tavaqquf⁸² etib turdi. Yamutlar kentlarning ichlaridan oylanib, hech o'ljag'a qaramay ohista-ohista qaytib keta berdilar. Sarkardalar dedilar: «Bu navbatda bularning izlaridin kishi bormasun. O'zlari kelib urush etsalar, urushinglar. Urushmay keta bersalar, ketsunlar, daxl etmanglar».

Vaqtekim, yamutlar keta berdilar, Qushxona havlining tushida⁸³ qum etagiga borg'onda Ramiq xalifa G'ozibod otlisi bilan kelib, bayakbor hujum etib, yamutning ustiga ot solib uch kalla oldilar. Yamut hazimat⁸⁴ suratin ko'rguzub keta berdi. Musoxon kelib lashkarga xabar berdikim, yamut bosildi. Lashkar bu so'zni eshitib, sarkardalarning so'zlariga ham qaramay, hujum etib ketdilar. Borib yamutning izidin yetib erdilar, yamut qaytarilnb bularga ot soldi.

Bir miqdor jangi mag'luba bo'lub, Qo'ngirot Qutlug'murodbiyning o'g'li Sultonmurodbek va dunuk bo'lub chiqq'on yamut harza vakil va Sayyid Muhammad ibn Xo'jash mahram chovdar Bahodir yuzboshi boshliq ko'p kishi shahid bo'lub, ko'p kishi zaxmdor⁸⁵ bo'lub Xevaq lashkari shikasti fohish toptilar. Sarkardalar ham qaytib qal'ag'a kirib, mulozamatg'a yetib tamomi voqeani xon hazratlariga bayon qildilar. Xon hazratlari parishon bo'ldilar. Yamutlar fathu nusrat bila qaytib ketdilar.

Mundin bir necha kun o'tgandin so'ng Bekmurod binni Sherota boshliq uch yuz otli ota navkari va Ramiq boshliq G'ozibod otlisi va Muhammadquli va Avazxon ikki eshik oqosini Yuz navkarlarig'a Xudoybergan Sarriyni sarkarda qilib yamut ustiga buyurdilar. Xudoybergan Sarriy lashkar bila borib Oqsaroy mavzeini chopib o'n kalla va o'n bandi va ko'p o'lja bila soliman va g'oniman qaytib keldi.

Hijratning ming ikki yuz sakson to'rtlanchi yilida Muhammad Yusuf qushbegi rahili olami baqo bo'lub⁸⁶, ondin hech avlod qolmadi. Xon hazratlari oning o'rnig'a Shohniyoz otaliqning o'g'li Muhammad Nazarbekmi qushbegi qildilar. Mundin so'ng bir necha kun oradin o'tdi. Bir kun Ya'qubxoja devon Otajon to'raga dedi: «Mening sizga bir arzim bordur». Otajon to'ra dedi: «Aytg'il!» Ya'qubxoja dedi: Hukamo⁸⁷ debdurlar: «Durug'i⁸⁸ maslahatomiz rosti fitnaangezdin yaxshiroqdur». Bir yalg'on so'zlab, bir sinib yotg'an bechorag'a dastgirlik etib ko'nglini xush etsangiz, ne bo'lur?»

Otajon to'ra dedi: «Ul ne so'zdur?» Ya'qubxoja dedi: «Muhammad Rahim mehtarining ma'zul bo'lub, o'rnig'a Bobo Karuklining mehtar bo'lg'oni yaxshi bo'lmadi. Emdi siz xon oqongizg'a aytingkim, oqshom otamiz tushumga kirib sitez bila dedilar: «Oqongg'a aytg'il, bizning mehtarimizni ne uchun ma'zul etdi? Bilo tavaqquf, yana oni qaytadin mehtar etsun». Otajon to'ra qabul qilib, bu, so'zni xon hazratlariga Ya'qubxojaning aytg'onidek taqdir⁸⁹ etdi. Xon hazratlari bu so'zdin mutaassir bo'lub, filhol, Bobo mehtarni ma'zul etib buyurdilar. Muhammad Rahim mehtarni kelturub oning o'rnig'a nasb etdilar. Bobo mehtar burung'i mingboshiliqida barqaror bo'ldi.

Bu voqeadin bir necha kun o'tdi. Yana yamut avboshlari bee'tidolliqni⁹⁰ haddin o'tkara berdilar. Xon hazratlari amr etdilar. Hakim otaliq uch ming otli va olti yuz piyoda va bir to'p bila va Muhammadmurod devonbegi sakkiz ming otli va ming olti yuz piyoda va ikki to'p bilan va

⁸¹ *Muntaxab*—saylab, tanlab olingan

⁸² *Tavaqquf*—to'xtash, tek turish.

⁸³ *Tush*—tomon, taraf

⁸⁴ *Hazimat*—orqaga qaytish, tisarilish.

⁸⁵ *Zaxmdor*— yarador.

⁸⁶ *Rahili olami baqo bo'lmoq*—boqiylik olamiga ko'chish, jo'nash yoki bu dunyodan ketish, jisman o'lish.

⁸⁷ *Xukamo* - hakimlar, donishmandlar.

⁸⁸ *Durug'* - yolg'on

⁸⁹ *Taqdir*—qaror berish; maqsadni og'zaki anglatish.

⁹⁰ *Bee'tidolliq*—mo'tadil bo'lmagan, normal bo'lmagan, notinch, tajovuzli, xavotirli, tahlkali hol.

Muhammadniyoz devonbegi uch ming o'tli va olti yuz piyoda va bir to'p bila yamut ustiga ketdilar. Ya'qubboyni ham uch ming o'tli va olti yuz piyoda va bir to'p bila yubordilar. Hakim otaliq borib Qarodoshlining hadida sangar etdi. Ya'qubboy ham kelib Qarodoshlining g'arb tarafida sangar etdi. Muhammadniyoz devonbegi ham Hakim otaliqning qaribida sangar etdi. Muhammadmurod devonbegi yormish bo'yida Kenagasda sangar etdi. Tokim yamutni daryo bo'yig'a o'tkarmagaylar. Yamutlar hujum etib, Qarodoshlining g'arb tarafidin daryo kenorig'a⁹¹ o'tmakchi bo'ldilar. Hamma sangarning sarkardalari navkarlari bila hujum etib oldiga chiqib yamut bila urush boshladilar. Soate erdikim, Ya'qubboy to'plarni olib kelib, yamutlarning taraflariga to'p ot-durmoq bunyod etdi.

Asr⁹² vaqti erdi, yamutlar kam-kam urushg'a orqa berib, qayta berdilar va Qarrov oyog'idoqi yig'noqlarig'a ketdilar. Sarkardalar ham o'z sangarlariga borib qaror tutdilar. Mundin besh kun o'tgandin so'ng, Hakim otaliqning sangarining yonidinkim, oni Bangi sangari ham derlar, yamutlar hujum etib kelib sangarga yugurdilar. Ahli sangar ham chiqib, urushg'a muqayyad⁹³ bo'ldilar. Hakim otaliq sangarning darvozasiga kelib turdi. Farnov xostli shamxolchilardin yigirma kishi bor erdilar. Sangar ichida shamxol otmoqg'a muqayyad bo'ldilar. Yovuq erdikim, yamut sangarni olg'ay, ul vaqtda Ya'qubboy to'p bilan kelib yamutlarning taraflariga To'p otdurmoqg'a muqayyad bo'ldi. Yamutlar, tob keltura olmay, bosilib ketdilar.

Sangarlarning atroflarida har kun bu tariqa urushlar bo'lur erdi. Bir kun Ko'rganli bir yamutkim, Qaroboloq laqabi bila mulaqqab erdi, bag'oyat zabardast va mergan erdi. Bir miqdor yamutg'a bosh bo'lub, Muhammadmurod devonbening sangariga kelib urush boshladi. Lashkarga ondin ko'p dastburdlar⁹⁴ yetdi, bir kun Muhammadmurod devonbegi dedi: «Har kishi ushbu Qaroboloqni otini urisa, besh yuz tillo va o'zuni urisa, ming tillo berurman». Pahlavonniyoz yuzboshi bu so'zni eshitib, bir ko'hna yof⁹⁵ ning ichi bila buqub yurub maydonning bir tarafida bir ko'hna devor bor erdi, oning panohig'a bordi, ul vaqtda Qaroboloqmaydong'a ot solib keldi. Pahlavonniyoz onga bir o'q otdi. O'q otig'a tegib yiqildi. Qaroboloq otdin judo bo'lub bildikim, ul devorning orqasida kishi bordur, ul yerda bir necha to'p yulg'un bor erdi, oning panohiga kirib turdi. Ul vaqtda Pahlavonniyoz boshig'a kiygan nimani miltuqning uchig'a ildurub, ohista yuqorig'a ko'tardi. Qaroboloq oni miltuq otgan kishining o'zi gumon etib miltuq bila oni urdi. Ul vaqtda yamutlar bildilarkim, emdi ul mergan Qaroboloqning ustiga borib oni qatl etar. Filhol, hujum etib ot soldilar. Bu tarafdin Xavaq lashkari ham ot solib kelib Pahlavonniyozni olib qaytdilar. Yamutlar Qaroboloqni olib qayttilar.

Ikki kun oradin o'tdi. Pahlavonniyoz yuzboshi va Avazmurodboy va Muhammad Qurbon yuzboshi va Mutish qulon maslahat etib dedilar: «Ertang urush bo'lg'onda hamma o'qni Qaroboloqg'a otinglar». Alqissa, ertang maydon orasta bo'ldi. Bahodirlar maydong'a ot solib, hamma o'qni Qaroboloqg'a otdilar, Qaroboloq pora-pora bo'ldi, Yamut lashkari bu voqeani ko'rub, shikast topib kettilar. Ondin so'ng, yamutlar ko'rdilarkim, endi ish qabohatg'a oid bo'lg'udekdur, tamomi yamut kadxudolari⁹⁶ jam' bo'lub, maslahat etib dedilar: «Emdi sulh qilmosoq, bular hammamizni qatlu asir etarlar». Bas, Mahram Qujuqni elchi qilib sulh talabi uchun yubordilar.

Mahram Qujuq kelib devonbening ko'rub, kadxudolarning so'zlarini bayon etdi. Devonbegi dedi: «Sulh qilurmiz, baqavlekim, Sori sardor kelsun. Bas, oning yonig'a bog'chali Muhammadniyoz bahodirni qo'shub yubordi. Mahram Qujuq borib kadxudolarg'a devonbening so'zlarin bayon etdi. Kadxudolar xushhol bo'ldilar.

Sori sardor Muhammadniyoz Bahodir bila kelib devonbening ko'rub necha uzrlar bilan dedi: «Bizlar xon hazratlarining boyri⁹⁷ navkarlaridurmiz. Bir necha o'g'ri va avboshning sababi bila

⁹¹ Kenor—hirc'oq.

⁹² Asr—quyosh botishiga yaqin vaqt; shu vaqtda o'qiladigan namoz ham ushbu nom bilan yuritiladi.

⁹³ Muqayyad bo'lmoq—bog'lanmoq, ulanmoq, band bo'lmoq.

⁹⁴ Dastburd—zarba, shikast, zarar.

⁹⁵ Yof - ariq.

⁹⁶ Kadxudolar—oqsoqollar, boshliqlar, rahbarlar.

⁹⁷ Boyri—sinashta, eski, qadimiy.

hammamiz bila yov bo‘lmoqlari yaxshi ermasdur». Devonbegi dedi: «Boyri navkar bo‘lsang, muncha urushni ne uchun etarsen? Emdi yarashmoqchi bo‘lsang, tamomi muhrdor bila ahd etinglar, tokim mundin so‘ng muxolifat⁹⁸ etmagaysizlar va oling‘on mollarni egalariga topshurung». «Yoroshurmiz». Sori sardor qabul qilib qaytdi. Devonbegi yonig‘a Kuyuktomli Yusufboyni qo‘shib yubordi. Sori sardor borib tamomi muhrdorlar bilan devonbegining yonig‘a kelib ahd etdilarkim, mundin so‘ng hargiz muxolifat etmagaylar va tamomi asirlarni bergaylar va tamomi amvolni⁹⁹ egalariga musallam tutg‘aylar¹⁰⁰. Yana o‘n ming tillo lashkarniig masorifi uchun bergaylar. Devonbegi sulh qilib, Ya‘qubboy pi amvolu usaroning istirdodi va mazkur tilloni undurmak uchun qo‘yub, o‘zi lashkarga ruxsat berib sarkardalar bila qaytib, Xevaqa kelib, avotifi Xusravona bila sarafroz bo‘ldilar. Bir necha kundan so‘ng Ya‘qubboy ham ul xizmatni butkarib qaytib keldi. Muidin necha zamonlar o‘tkandin so‘ng yana yamut avboshlari Zay oyoqidin hujum etib chopovul urdilar. Ammo, Mahmud Yasavulboshi chovdar otlisi va Ota va Qarodoshli va ba‘zi eshik otlilari bila Zay oyoqining qarovullig‘a ma‘mur erdi. Bu holdin ogoh bo‘lub borib shayx qal‘asining g‘arb tarafida yamut avboshlarig‘a muqobil bo‘lub urushg‘a muqayyad bo‘ldilar.

Yamutdin Jonmuhammad chaqqon besh otli bila urush ma‘rakasidin chiqib Xevaqa yo‘lig‘a kirib keta berdi. Chovdarxo‘ja Bahodir muni ko‘rib besh otli bila urushdin chiqib, iziga tushub ravona bo‘ldi. Qurbon ibn Sher ota ham olti otli bila alarning izlaridin ketdi. Ammo Jonmuhammad bir etukchi ustani tutib qatl etib, mollarin taqsim etib, o‘lturub erdilar. Bular borib Jonmuhammadni besh yo‘ldoshi bila tutib, kallalarin olib qaytdilar. Bu urushda Qarodoshli nomdorlaridin Durdi xadim shahid bo‘ldi. Ul vaqtda Xoja bahodir yo‘ldoshlari bila hamul olti kallani yasavulboshining yonig‘a kelturdi. Yamutlar shikast topib ketdilar. Yasavulboshi kallalarni Xevaqa yubordi. Xon hazratlari amr etdilar: «Suvni bog‘lab yamut tarafiga suv o‘tkarmasunlar». Ondin so‘ng yamutlar jam‘ bo‘lub, maslahat etib Qaro maxtum va Nazar mutavalli va g‘ayri humoni yuborib sulh talabin etdilar. Xon hazratlari Muhammad Siddiq Eshonnikim, yamut eshonlaridin erdi va xo‘jaliq dog‘i havlisig‘a ko‘chub borib o‘lturmish erdi, talab etib yamut ichiga yubordilar, tokim, alarning so‘zlarining sidqu kizbin¹⁰¹ bilib kelgay. Sidiq eshon yamut ichiga borib tamomi yamut kadxudolarin jam‘ qilib, so‘zlashib ko‘rdi. Bular burung‘i ahdlarida ustivorli ko‘runadurlar. Bas, alardin besh muhrdor bila qaytib Xevaqa keldi. Muhrdorlar xon hazratlariga salom berib, izhori itoat etdilar. Ondin so‘ng xon hazratlari Rahmatulloh yasavulboshig‘a amr etdilar. Borib suvni ochib yamutlarg‘a suv berdi. Mundin bir necha kunlar o‘tgandin so‘ng, Muhammad Rahim mehtar rahili olami baqo bo‘ldi. Xon hazratlari oning o‘rnig‘a yana ma‘zul Bobo mehtarni kelturub mehtar etdilar. Ul asnodakim, mezon avoyili erdi, Muzgumon yamutlaridin Takagul otlig‘ yamut G‘oziobod aholisining bir miqdor yerlariga da‘vo qilib, ekan sholilarin qo‘llaridan olmoqchi bo‘ldilar.

Ul ovonda Takagul regi Xorazmda taka savdogarining bir necha teva mollarin toroj etdi. Takalar kelib xon hazratlariga arz etdilar. Xon hazratlari amr etdilar. Abdurahmon sarhang va Ramaq xalifa va birodari Otash xalifa va Xudoyor g‘oyib va Rahmakberganboy bir miqdor navkar bila borib Takagulni uyidin topmay otasi Xoja Menglini bir o‘g‘li bila o‘lturub, kallalarin olib, mollarin toroj etib, uylarin o‘tlab qaytib keldilar. Ul asnoda Takagul G‘oziobodli Xudoybergan sarbozning sholilarin «mening yerimning sholisi» deb bosib olmoqchi bo‘ldi. Xudoybergan darqahr bo‘lub Takagulning yo‘ldoshlaridin uch yamutni o‘ldirdi.

Ondin so‘ng, yana yamut yov bo‘lub Muzgumonda yig‘noq etib atrofni toroj etmakni boshladilar. Bu xabarni xon hazratlari eshitib, devonbegiga buyurdilar. Lashkar jam‘ qilib chiqib, ikki to‘p bila G‘oznobodning g‘arb tarafida Changli havli otlig‘ yerda sangar etib, tamomi o‘zbek lashkari va Ota va Chovdar vz Ko‘klong va Qarodoshlig‘a korfarmoyiliq etib, uch oygacha urush bo‘ldi. Ondin so‘ng

⁹⁸ *Muxolifat* - kelishmovchilik, teskarilik, dushmanlik.

⁹⁹ *Amvol* - mollar.

¹⁰⁰ *Musallam tutmoq*—topshirmoq.

¹⁰¹ *Kizb*—yolg‘on.

yamut kadxudolari jam' bo'lub, maslahat etib Abdulrahman eshonni yuborib sulh talabin etdilar. Devonbegi xon hazratlariga bu voqeaning arzin etib yuborib, amri oliy mu'jibicha yamutlar bila yarashib qaytdi.

RUSIYA TARAFIDIN ELCHI QYELGANINING BAYONI

Vaqtekim, yamut bila yarashilar, devonbegi qaytib kelib mulozamatg'a yetib avotifi xusravona bila sarafroz bo'ldi. Mundin so'ng aslo yamut yamonlik etmadi. Hijratning ming ikki yuz sakson beshlanchisida bahri Xazar kenorida baliqchilik etib yurugan Rusiya fuqarolaridin ba'zilarini Manqishloq qazoqlaridin bir jamoa asir etib kelturub, Xevaqda sotmoq boshladilar. Ykki yil oradin o'tub, asirlar yigirma birga yetdi.

Hijratning ming ikki yuz sakson yettilanchi yilida Rusiya davlati mundin ogoh bo'lub elchi yuborib, ul asirlarni tiladi. Elchi kelib xon hazratlarini ko'rub tuhfa va peshkashlarin nazardin o'tkazib nomani berdi. Xon hazratlari noma mazmunidin ogoh bo'lub arkoni davlat bilan maslahat etib, asirlarni bermay elchining yonig'a qalfoq¹⁰² Ernazar otaliq kenagasni elchi yo'sunida qo'shub yubordilar.

Chun Ernazar otaliq borib keldi, xon hazratlarini Rusiya bila madoro qilmoqg'a ko'p targ'ib etdn. Oning so'ziga quloq solmadilar. Mundin necha muddat o'tgandin so'ng, yana Rusiya davlati tarafidin Davlat to'ra ibi Bushoy to'ra otlig' bir qazoq elchi bo'lub keldi va xon hazratlarini ko'rub, peshkashlarin o'tkarib nomani berdi. Mazmuni bu erdikim: «Siz jamoa bila bizlar burundin do'stliq bila ravish etib yurur erduk. Alhol, eshiturmizkim, bir necha o'g'ri va avboshlar biz jamoadin bir necha kishini asir etib, eltib, ul taraflarda sotg'on ermishlar. Tavaqqu'¹⁰³ ul-durkim, burung'i do'stliqning rioyasini tutub ul asirlarni berib yuborgaysiz. Qozonlidan ul tarafi sizning haddingiz va bu tarafi bizga mutaalluqdur. Mundin so'ng aslo bir-birimizning haddimizga mutaarriz¹⁰⁴ bo'lmay, do'stona sulukni masluk tutg'aymiz. Odam avlodi aziz va mukarram jamoadurlar. Olarni chorpoy¹⁰⁵ qatorlarida bozorg'a solib sotmoq hech viloyatda yo'qdur. Sizlar ham mundog' ishni etmasangiz yaxshiroqdur. Bu so'zlarni qabul etsangiz, biz jamoaning boisi minnatdorliqimizdur. Vagarna, mundog' ishlarning oxiri nizo' va harbg'a munjar bo'lur¹⁰⁶, vassalom».

Chun xon hazratlari noma mazmunidan ogoh bo'ldilar, yana Muhammadmurod devonbegi boshliq arkoni davlatga mashvarat etdilar. Ba'zilar asirlarni berib yubormakni xushladilar. Ba'zilar dedilar: «Agar asirlarni berib yuborsak, bizlarni xavfnok¹⁰⁷ bo'ldi deb, bizga daler¹⁰⁸ bo'lurlar. Bas, oni bermagan avlodur». Xon hazratlariga shiqqi soniy maqbul tushub asirlarni bermay elchini Benil Gavharmurod qaytarib yubordilar.

Ushbu yili Rusiya davlati dubora Jazol G'ombirufni bir miqdor lashkar bila yuborib, Samarqandu Zarafshon vodiylarini zabt etib, Ho'qand bila Buxoro oraliqig'a kirdi va ushbu yil Nazar qushbegi jahoni foniyg'a vido' qilib, ondin to'rt o'g'ul qoldi. Avvalg'isi Xudoyorbek, ikkilanchi Olloyorbek, uchlanchi Mahdiyorbek, to'rtlanchi Davlatyorbek. Xon hazratlari Xudoyorbekni otasining o'rnig'a qushbegi etdilar va ushbu yil amir Muzaffarning o'g'li to'ra otasig'a sarkashlik etib, ikki yuz sarbozu bir to'qsoba va bir miqdor otli bila keldi. Xon hazratlari istiqbolig'a kishi yuborib e'zozu ikrom bila kelturub, po'rsishi mushfiqona bila ko'nglin xush qilib vofir vazifa ta'yin etdilar va Buxorodin chiqishlariing kayfiyatini so'radilar. Ul to'ra aytdi: «Otamiz Buxoro viloyatini Rusiyag'a bermakchi bo'ldilar. Biz mone' bo'lub urushg'a targ'ib etduk. Otamizg'a bu so'zlarimiz xush kelmay orada

¹⁰² *Qalfoq*—qoraqalpoq nazarda tutilgan.

¹⁰³ *Tavaqqu'*—umidvorlik.

¹⁰⁴ *Mutaarriz*—to'qnashuvchi, qarshilik ko'rsatuvchi.

¹⁰⁵ *Chorpoy*—ushbu forsiy so'zning lug'aviy ma'nosi «to'rt oyoqli» demakdir, chorva atamasining qadimiy shakli.

¹⁰⁶ *Munjar bo'lmoq* - borib yetmoq, aylanmoq, taqalmoq.

¹⁰⁷ *Xavfnok bo'lmoq* — qo'rqmoq.

¹⁰⁸ *Daler*— dadil.

vahshat paydo bo'ldi. Ondin so'ng ul yerda turmoqni maslahatdin bag'oyat ba'id ko'rub bayakbor chiqib, bu tarafga ravon bo'lduq». Ammo ul tojik to'raning husni suratda adilu badili yo'q erdikim, o'n sakkiz yoshida bir oftobi xovariydek yigit erdi. Oning masohiblaridin birining oning haqida oytg'an she'rlaridin bu misra' xotirimda qolg'on erkan, misra' «To'rajonimiz to'lon oydururki, sitoradur umarolari». Malangxon otlig' afg'onkim, bir necha afg'on bila oning xizmatida erdi, onga sarkashlik etib, dashnomu haqoratlar bermakni boshladi. To'ra xon hazratlarining mulozamatlarig'a borg'anda Malangxondin shikoyat etib, debdur: «Ul devonavor afg'on bizga ko'p haqoratlar berdi. O'z odamlarimizning olarni dastgir etmakka¹⁰⁹ quvvatlari yo'qdur». Xon hazratlari sarkardalardin biriga amr etdilar. Filhol, borib Malangxonni tamomi tobe'lari bila tu-tub to'raga topshurub qaytdi. To'ra buyurdi, hammalarin qatlg'a yetkurdilar.

Ammo bu Tojik to'raning bu viloyatg'a kelganidin g'arazi bu erdikim, xon hazratlaridin lashkar tilab olib, Buxorog'a borib, otasi amir Muzaffar bila urushg'ay. Ammo Muhammad Aminxonni jannatmakon Buxoro amiri bila sulh qilib ondin to hanuzgacha Buxoro bila Xorazmning orasig'a muxolifat tushgani yo'q erdi. Xon hazratlari onga borib otasi bila urushmoqi uchun lashkar berib yubormakni o'zlaridin g'oyatda noloyiq ko'rdilar. Chun Tojik to'ra bir necha oy Xorazmda tavaqquf etib muni angladikim, onga lashkar qo'shmasdurlar. Ondin so'ng xon hazratlaridin ruxsat olib, Tehron tarafig'a borurman, deb ketdi.

XON HAZRATLARI OTAJON TURANI MA'OTIB ETIB MAHBUS QILG'ONLARINING BAYONI

Vaqtekim, hijratning ming ikki yuz sakson sakkizlanchi (milodiy (1871-1872) yili kirdi, xon hazratlarining ulug' birodarlari Sayyid Ahmad to'rakim, oni Otajon to'ra der erdilar, bag'oyat bahodiru cholok¹¹⁰ va zabardastu benihoyat tezu xashmginu¹¹¹ tundxo'y¹¹² kishi erdi. Xon hazratlarining muhabbatlari onga darajayi kamolda erdi. Bu sababdin oning xilofi ro'yini aslo etmas erdilar. Amri oliy bila mehtar ro'zmarralarin berur erdi. Yana ne miqdor sarpoy va ne miqdor dinoru diram darkor desa, berur erdi va ne miqdor ot darkor bo'lsa, qushbegi berur erdi va ne miqdor orchin moli va qandu nabot darkor bo'lsa, devonbegn berur erdi. Bulardin boshqa, har oyda mehtardin ming sakkiz yuz tillo va devonbegidin ming sakkiz yuz tillo olur erdi va mulozamatig'a Jonibekbek ibn Pahlavonniyozbek ibn Amirzoda Hasanmurodbek mag'fur va Abdug'afforbek nabirayi Muhammad Nazar inoq marhumiy va Xudoyor qushbegining birodari Olloyorbek va Muhammad Karimbek ibn Bog'bek beklar begi yana Muhammad Amin yuzboshining birodarzodasi Muhammad Rahimboy va Amon xalifaning o'g'li Ollobergan Saxiy va Yusuf ibn Latif hoji ta'yin topib erdilar va Ali mahrambegi Sori nadimlari jumlasidin erdi. Ammo Otajon to'ra furumoya va behudakor kishilarni ko'proq yaxshi ko'rub, alarning ko'proq tarbiyatlarin etguvchi erdilar. Bas, ko'p furumoyalar xizmatlarida jam' bo'lmish erdilar.

Mazkur bo'lg'on sanada xabar keldikim, Rusiyadin bir jamoa bahri Xazardin chiqib, Shohqadamg'a kelibdurlar. Xon hazratlari Otajon to'raning yonig'a Xudoyor qushbegi va Hakim otaliq va Muhammadmurod devonbegi va g'ayruhumni¹¹³ qo'shub Tukmoniya va Uzbakiya jamoalaridin olti ming miqdori kishini hamroh qilib ul tarafga yubordilar. Otajon to'ra lashkar bila otlanib yo'lg'a kirib, ko'hna Urganchga borib qaror tutdi va ul yerda ko'ldin yamutlarg'a yer berishturdi va bu xizmatni Muhammadmurod devonbegiga buyurmay, Muhammad Rahimboyg'a buyurdi. Muhammad Rahimboy borib, yamutlardin say olib yer taqsimin etib keldi. Ondin so'ng Muhammad Rahimboyni o'zbek va turkmandin to'rt yuz ellik talabgor yigitga bosh etib, Shohqadam

¹⁰⁹ *Dastgir etmak*—qo'lga olmoq.

¹¹⁰ *Cholok* - tetik, ildam, chaqqon.

¹¹¹ *Xashmgin*—g'azabli.

¹¹² *Tundxo'y*—bir so'zli, o'jar, noziktabiat.

¹¹³ *G'ayruhum* — ulardan tashqari, ulardan boshqa.

tarafiga yubordi. Bular bahri Xazar, ya'ni Ashtarxon tengizining kenorig'acha borib, Rusiyadin nomi nishon topmay qaytib keldilar. Yana chovdor otlilaridin bir jamoani Kandarli quduq tarafiga yubordilar. Olar ham ul tarafga borib hech kishiga yo'liqmay qaytib keldilar.

Ul ovonda amri oliy muqtazosicha, ming otli yamut bila Shohqadam tarafiga ketdi. Otajon to'ra bila devonbegining oralarida gina va kudurat izdiyod topa berdi. Bir oqshom devonbegi Otajon to'radin beruxsat Xevaqq' tarafiga ketdi. Bu voqeadin bir hafta o'tganidin so'ng, farmoni oliy yetushtikim: «Otajon to'ra qaytib kelsun va qushbegi bila Hakim otaliq Hiloliy'ga kelib Rahmatullo yasavulboshi kelguncha tavaqquf etsunlar. Yasavulboshi kelganidin so'ng hamroh bo'lub qaytib kelsunlar». Otajon to'ra, filhol, o'z tobe'lari bila qaytdi. Xudoyor qushbegi bila Hakim otaliq lashkarni olib Hiloliy'ga kelib, onda tavaqquf etdilar. Otajon to'ra Xevaqq'ga kelib, oqolarining mulozamatlariga yetdilar.

Mundin o'n kun o'tganidin so'ng, Rahmatullo yasavulboshi ham atrofni justijo' qilib, Rusiyadin asar topmay, qaytib Hiloliy'ga kelib, amri oliy mujibicha, hammalari qaytib Xevaqq'ga keldilar. Ammo bir kecha Otajon to'ra majlis tuzub, bazmi sharob etib, hamma ahli majlis mast bo'lg'ondin so'ng, Otajon to'ra mastlik holatida ahli majlisdin biriga debdur: «Men xon bo'lsam, sani mehtar etarman». Yana biriga debdur: «Sani qushbegi etarman», Hosili kalom, ahli majlisining har birin bir amal bila sarafroz etibdur.

Bu so'zlarni o'zining Ali mahram degan mahramikim, xon hazratlarining taraflaridin voqeanavis bo'lub yurugon erkan, bu tariqada mastlik holatida aytilg'on aslsiz behuda so'zlarga vujud berib, g'ammozliq yuzidin va to'rasining etgan yaxshiliklari va tuzi andishasin etmay kelib xon hazratlariga yetkurubdur. Xon hazratlari bu so'zning istimoidin parishon bo'lub, ko'p xazfg'a tushubdurlar. Noiloj bo'lub Otajon to'raning ustiga kishi buyurib tamomi odamlarin tutdurub Arkka kelturdilar. Bu voqealarda Jonibekbek va Muhammad Karimbek va Olloyorbeklar yo'q erdilar. Olarg'a daxl etmadilar va umaro aytdilar. Muhammad Rahimboy va Ollobergan saxiyni Ark oldidagi chuqaloqda chaldilar va Otajon to'raning o'zini Ur mavzeidag'i havlisidakim, ul Muhammad Yusufbek ibn Amirzoda Muhammad Fozilbiyi marhumiyning havlisi erdi, mururi zamon va gardishi garduni gardon bilan Otajon to'raga taalluq topib erdi, mahbus etib darvozasini muqaffal qilib¹¹⁴, atrofida kishi qo'ydilar. Ul holda Ismoilxoja naqib bila Muhammadrizo otaliq maslahat etib, xon hazratlarining xizmatlarig'a borib, Otajon to'raning gunohin tiladilar. Xon hazratlari mutag'ayir bo'lub dedilar: Magar, sizlar oning bizni qatl etmakiga rizoliqingiz bordur?» Bularning hushi boshlaridin uchub debdurlar: «Hoshokim, bizlarning mundog' munkirga rizoliqimiz bo'lg'ay?» Xon hazratlari debdurlar: «Ondog' bo'lsa, bu so'zdin dam urmanglar». Bular hech nima demakka yaramay chiqibdurlar. Bas, Otajon to'ra ushbu mahbuslik bila Ur havlida necha zamonlar qoldi.

Ushbu yilkim, hijratning ming ikki yuz sakson sakkizlanchisi va qo'y yili va sunbulaning avoxiri erdi, hazrati allomayi zamon va olimi ulumi mutadovil va pinhon, ya'ni Bobojonbek ibn Olloberdi to'ra ibn Eltuzarxoni jannatmakon baqo olamig'a azm etdilar. Ayyomi hayotlari oltmish to'rt yil erdi. Ul hazrat ilmi sarf va ilmi nahv va ilmi mantiqda yagonayi asr va ilmi hikmatda yaktoyi dahr erdilar va kitobi «Shabiston» va «Devoni Bedil»ning mag'allaqotlari hallida olamoroylari iqdakushod erdi. Lihozo huzuri vofiyassururlari marjii ulamo va fuzalo erdi va tibu ramlu nujumu hnsob fanlarida ham bag'oyat mohir erdilar. Rahmatullohi alayh ul-hazratdin ikki o'g'ul qoldi. Valadi irshodlari sarvari atibbo Yaxshimurodbekdurlar. Ikkinlanchisi ushbu faqiri haqir Bayoniykim, bu huruf roqimidurman.

KAUFMAN GUBURNATUR BILA VYeRUFKIN FARMONI IMFYeRATUR BILA IKKI TARAFDIN XORAZM USTIGA YuRUGANLARINING BAYoNI

Vaqtekim, Kaufman gubernaturning Xorazmg'a yuborgan elchisi Benil Gavharmurod qaytib

¹¹⁴ *Muqaffal qilib*—qulflab.

Kaufmanning yonig‘a borib, tamomi voqeani bayon qildi. Kaufman parishon bo‘lub, Xorazm ustiga bormoqning saranjomlarin tutmoqg‘a muqayyad bo‘ldi. Ikki yildin ozroq zamonda tamomi safar tadorikin tutub, hijratning ming ikki yuz to‘qsonlanchisi va tovuq yili imferatur a‘zamg‘a bu holatdin xabar berib, Xorazm safari ruxsatin tilab, tamomi asbobi safarni muhayyo qilg‘onining izhorin etdi. Imferatur a‘zam qabul qilib ruxsat berdi.

Ammo Rusiya davlati mundin burun besh martaba Xorazm ustiga askar yuborib, alarning ba‘zilari Xorazm yo‘lida tashnalikdin qirilib, ba‘zilari Xorazmga borib urushub, qirilib, hanuzgacha aslo zafar topa olg‘onlari yo‘q erdi. Bas, imferatur a‘zam bu bobda tamomi arkoni davlati bila maslahat etib, ul tarafga bormoqg‘a qaysi yo‘l yaxshiroq erkanin ham bilmay, lojaram¹¹⁵ Xorazm ustiga to‘rt tarafdin askar yubormakni iltizom etdilar¹¹⁶.

Avvalg‘isi lurkiston lashkarining amiri Kaufman general gubernaturni Turkiston lashkari bila, ikkilanchi, Qofqos lashkarining amiri Marqasufni Qofqos askari bila, uchlanchi, O‘runburg‘ muxofazining vakili Verufkinni Urunburg‘ askari bila, to‘rtlanchi, bahri Xazar kenorida Kandarli askarining ulug‘i qoyim-maqom¹¹⁷ Lamokinni Qandarli askari bila Xorazm ustiga yurusunlar, deb va hammalar yakka Qaufman gubernatur amiri lashkar bo‘lsun, deb farmon yubordilar.

Kaufman xushhol bo‘lub olti yuz qazoq otlisi va o‘n bir firqa piyoda saldat va bir firqa naqibchi¹¹⁸ va orqasidin o‘qlanaturg‘on to‘rt suvori to‘pi va olti piyoda to‘pi va bir jamoa tog‘iston to‘pchilari va oltimish rahbar bila to‘rt yuz tevaga oziqa yuklab majmu‘i ikki ming besh yuz kishi bila mortning o‘n beshlanichisida Toshkanddin harakat etib yo‘lg‘a kirdilar.

Yana imferatur a‘zamning amri bila Qoziali, ya‘ni Qozonli tarafidin G‘arandug‘¹¹⁹ Niqulaykim, imferatur a‘zamning birodaridur, sakkiz firqa piyoda saldat va bir necha to‘pu yuz ellik qazoq otlisi va yarim rukhat bo‘lagi jam‘i ming to‘rt yuz kishi bila yurudi, vaqtekim, farmoni imferaturi Urunburg‘ mahofizig‘a yetushti, Verufkinni to‘qquz bo‘lak saldat va to‘qqiz bo‘lak qazoq otli va sakkiz tog‘ to‘pi va bir bo‘lak rukhat bila Qirg‘izdin besh ming teva kiroy etib, ahmol va asqollarin olarg‘a yuklab yo‘lg‘a kirdilar. General Verufkin necha manzil yo‘l yurugandin so‘ng qoyim-maqom Lamokini ham bir tarafdin o‘z lashkari bila kelib, Verufkinga hamroh bo‘lub Xorazm tarafiga ravon bo‘ldilar. Kaufman ham Buqontu tog‘larining javorida Buqoli mazzeyig‘a kelg‘onda G‘arandug‘ Nikulay ham o‘z askari bila kelib Kaufmang‘a hamroh bo‘ldi. Kaufman yo‘llarning kashfu muoyina uchun qoyim-maqom Ivanufni maqdami lashkar etib bir jamoa lashkar va bir necha rahbar bila ilgari yuborib, izidin o‘zi tamomi lashkari bila ravona bo‘ldi.

Bu tarafda xon hazratlari eshitdilarkim, Qaufman gubernatur Rusiya askari bila Xorazm ustiga yurush etibdur. Tamomi umaro va arkoni davlatni jam‘ qilib maslahat etdilar. Hamma dedilar: «Oning bila urush etmagani yaxshiroqdur». Bu so‘z xon hazratlariga ma‘qul bo‘lub buyurdilarkim, tamomi Rusiya asirlarin jam‘ qilib kelturdilar. Yig‘irma bir kishi erdi. Olarni Murtazobiy xojag‘a topshurub, amr etdilar: «Bularni eltib gubernaturg‘a topshurub qaytg‘il». Murtazobiy ta‘zim qilib asirlarni olib Qazonli tarafiga yurudi. Nurotag‘a borg‘onda Qaufman gubernaturg‘a yo‘luqub, mulozamat etib, asirlarni topshurub uzr aytdi. Kaufman dedi: «Avvalda elchi yuborganda bu so‘zni qabul etmadingizlar. Emdi imferatur a‘zamning amrlari bila lashkar tortib Xorazm ustiga yurush etduk. Uzuringizning foydasi yo‘qdur». Va Murtazobiyga ham qaytmoq ruxsatin bermay, o‘zi bila olib ravona bo‘ldi.

XON HAZRATLARINING MUHAMMADMUROD DYE VONBYE GINI QAUFMANNING TARAFIGA VA ELTUZAR INOQNI VYE RUFKINNING TARAFIGA LASHKAR BILA

¹¹⁵ *Lojaram*—chorast; shubhasiz, noiloj.

¹¹⁶ *Iltizom etmoq*—lozim ko‘rmoq.

¹¹⁷ *Qoyim-maqom*—polkovnik.

¹¹⁸ *Naqibchi*—er o‘yuvchi, lahim qazuvchi.

¹¹⁹ *G‘arandiq*—knyaz.

YuBORGANLARINING BAYoNI

Vaqtekim, xon hazratlari Murtazobiyni Qaufmanning tarafiga yubordilar, necha muddat o'tub, ondin hech xabar bo'lmadi. Eshittilarkim, Rusiya askari ikki tarafdin kelur ermishlar. Tamomi umaro va arkoni davlatni jam' qilib maslahat etib, Muhammadmurod devonbegini Chovdar va Qo'klong va Uzbakiya lashkaridin bir jamoag'a bosh etib, yonig'a Mahmud yasavulboshi va Ya'qubboy qalmoqni qo'shub Kaufmanning tarafigakim, sharq tarafdin yurush etib erdi, yubordilar va Eltuzar inoqni yamut va imroli va o'zbakiya lashkaridin olti ming kishi bila yonig'a Brbo mehtarni qo'shub Qo'ng'irot tarafiga yubordilar. Va Amir to'ra bila Muhammadrizo to'raning yonlarig'a ikki ming miqdori navkar qo'shub Hazoraspga yubordilar. Bular Hazoraspga borib tavaqquf etdilar. Inoqbek lashkar bila azm etib Xojaeliga bordi. Ammo, vaqtekim, devonbegi Kaufmanning qarshusig'a ravoi bo'ldi, Jayhundan o'tub Uch ujoqg'a bordi. Ammo, Buxoro tavobeotida Xol otaning yonidin to Jayhun kanorig'a kelguncha bir qum va dasht bor erdi, Kaufman ul yerning yovuqig'a kelib erdi. Devonbegi Uch ujoqda lashkar ulug'lari va turkman kadxudolari bila ittifoq etib, lashkardin ikki yuz yigitni intixob etib olib Rusiya lashkariga shabxun urmoqg'a¹²⁰ yubordilar. Ivanuf Odam qirilg'on quduqlarining yovuqig'a kelib erdi. Bular olarg'a duchor bo'lub, andak urushub har tarafdin bir necha kishi qatl bo'ldi. Ondin so'ng bular olardin ayrilishib kettilar. Ammo yo'lda Kaufmanning lashkariga quduqlarning suvlari vafo qilmay, ko'p tevalari talaf bo'lub, olti yuz kishi bilan bir miqdor tevani suv uchun Odam qirilg'onning quduqlarig'a yuborib erdi. Mazkur yigitlarning sardori Jomli Sodiqqul erdi. Bu holdin ogoh bulub, filhol, borib quduqni olib turdi. Ammo bularning izlaridin yana uch yuz yigit kelib bularg'a yor bo'lub erdilar. Besh yuz miqdori bo'lub turub erdilar. Ruslar bexabar quduqning qaribig'a kelganda, bular bayakbor hujum etib borib oralashib, dalerona hamlalar etib, ruslardin ko'p kishini qatl etdilar va bulardin Ko'hnali usta Pirniyoz degan bir ohangar¹²¹ yigitga kim bag'oyat bahodir kishi erdi, o'q tegib yiqildi. Chun bularnng yarog'lari yaramasdur, Rusiyaning navijod¹²² yarog'larining zarbatlariga tob keltura olmay shikast topib ketdilar.

Kaufman Jayhun nahrining bir milligiga kelganda, tamomi o'zbek va turkman otlilari kelib Kaufmanning to'rt tarafdin ot qo'yub urush boshladilar. Rusiyadin ko'p otu teva va odam halok bo'ldi. Oxir, Rusiya askari yana navijod yarog'larning ionatlari bila Xorazm lashkariga shikast berib, Jayhun kenorig'a chiqdilar va Jayhunni mundog' vus'at¹²³ bila oqib turg'onin ko'rub hayron bo'ldilar. Devonbegi olarni ko'rub tamomi lashkari bila ohista-ohista Jayhunnn yoqalab qayta berdi. Kaufman ham izlaridin narm-narm¹²⁴ kela berdi. Devonbegi Toshsoqo tushig'a kelganda Jayhunning janub tarafiga o'tub buyurdi: to'pchilar Rusiya askarining taraflariga ko'p to'p otdilar. Kaufman daryodni bir miqdor kema topib, askarin Jayhundan o'tkarmakka muqayyad bo'ldi. Ul vaqtda olarg'a Xorazm lashkaridin hech dastburd yegmay, tamomi askarin osudaliq bila Jayhundan o'tkardi. Ondin so'ng Kaufman bildikim, emdi Xevaqq'a borg'uncha onga muqovamat etgudek¹²⁵ kishi yo'qdur. Dalerona yo'lg'a kirib kela berdi. Bir oqshom daryoning yovuqida yotib erdilar. Yarim oqshomda daryo toshib, askarni suv bosibdur. Kaufman sarosima bo'lub chiqib buyurdi: askar yuz mashaqqat bilan ahmolu asqollarnn suvdin olib chiqibdurlar.

Kaufman elga xabar etibdurkim, ma'qulotu mashrubotdin¹²⁶ har nima bo'lsa, kelturub askarga sotabersunlar. Vagarna, asar toroj etib royg'on olurlar. Ahlts Fatang noiloj bo'lub arobalarg'a nonu arpa va alafu¹²⁷ qo'y va tovuqu yumurta¹²⁸ va tutdek nimarsalarni yuklab keltura berdilar. Ruslar baholarin

¹²⁰ *Shabxun urmoq*—dushmanga tunda to'satdan hujum etmoq

¹²¹ *Ohangar* — temirchi.

¹²² *Navijod*—yangi yaratilgan.

¹²³ *Vus'at*—kenglik.

¹²⁴ *Narm-narm*—seknn-asta.

¹²⁵ *Mukovamat etgudek*—qarshilik qilgulik, kuchda tenglashgulik.

¹²⁶ *Ma'qulotu mashrubot*—iste'mol qilinadigan narsalar.

¹²⁷ *Alaf*—o't.

berib olib askar ichida xushluq va vus'at paydo bo'ldi. Bular uch kungacha yuk kelturub so'ngra kelmadilar. Kaufman xavfg'a tushub uch yuz saldat, ikki yuz ellik qazoq otlisig'a qoyim-maqom Cherqufskinni bosh etib el oralarig'a yuborib qazoq otlini torojg'a ma'mur etib dedi: «Arobag'a ma'qulot yuklab, askar tarafiga kelaturg'onk bo'lsa, mato'ning bahosin berib olinglar, vagarna, toroj etinglar». Olar bir miqdor qatlu toroj etdilar. Ondin so'ng yara yo'lg'a kirib yurudilar. Kun kech bo'lub maqdami iziga qaytib erdi. Bir miqdor Xorazm otlisi bir tarafdin chiqib olarni qovlab o'q otib Rusiyadin bir zobitg'a¹²⁹ o'q tegib o'ldi. Kaufman Hazorasping yovuqig'a kelib tushti.

Devonbegi burunroq tamomi lashkari Hazoraspga kelib, ondin Xonqoh usti bila Xevaqq'a borib xon hazratlarini ko'rub tamomi voqeani bayon qildi. Xon hazratlari parishon bo'ldilar. Bu tarafda Hazorasp kadxudolari jam' bo'lub Amir to'raga dedilar: «Emdi sizlar ham qayting, bizlar fikr qilib o'z rohi kor¹³⁰ larimizni toparmiz». Noiloj Amir to'ra, Muhammad Rizo to'ra bila qaytib Xevaqq'a keldi. Ertang bila kadxudolar borib Kaufmanni ko'rub, shaharni taslim etdilar. Bas, Kaufman kelib Hazoraspga kirib shaharni zabt etib muhofazati uchun Ivanufni qo'yub, yana yo'lg'a kirib Xevaqq' tarafiga yurudi.

Emdi Verufkindin so'z ayturmiz. Vaqtekim, general Verufkin qoyim-maqom Lamokin bilan yo'lg'a kirib yurudilar, necha kunlar yo'l yurub Qo'ng'iro't ustiga keldilar. Qo'ng'iro't biylari Xabniyozbiy va Sayidbiy va Tojimurodbiy va Qojirg'ali Mansurbiy va g'ayruhum jam' bo'lub maslahat etib Rusiya askarining kelgani xabarin bir kishi bila Xevaqq'a yubordilar. Yana bir kishini Verufkinning yonig'a yuborib, bu tariqada iltimos etdilarkim: «Alhol, sizlar bizning shahrimiz atrofig'a kelmang va qal'amizg'a to'p ham ogmang. Nechunkim, bizlar sizlariing kelganingizni yangi ko'rub Xevaqq'a xonimizning hazratlariga xabar yuborduk. Bizlarda sizlar bilan urushg'udek yarog' va dori qo'rg'oshin yo'qdur. Xonimiz eshitsalar, bizlarga urush saranjomin tutub yuborurlar. Ondin so'ng chiqib sizlar bila urushurmiz».

Verufkin bu so'zning istimo'idin¹³¹ xandonu farxon¹³² bo'lub buyurdi: askar qal'ani muxosara qilib to'p otmoq bunyod etdilar. Qo'ng'iro't ahli bularg'a bir o'q ham otmay faryod qilib dedilar: «Bizlar sizlardin bir necha kun muhlat tilab deb erdukkim, bizlarda oloti harb yo'qdur. Ne uchun muncha g'avg'o bila shaharning atrofig'a kelib muncha dori qo'rg'oshinni zoe' qilursizlar?» Ruslar bu so'zlarga quloq solmay, hujum etib qal'ag'a yugurdilar. Shahar a'yonlari qochib shahardin chiqib ketdilar.

Rusiya askari Qo'ng'iro'tni olib, eliga amon berib, o'tub yo'lg'a kirib yurudilar. Qo'ng'iro't biylari qaytib kelib uch yuz otli miqdori jam' bo'lub, Rusiya askariing izlariga tushub goho oldiga o'tub daxl etar erdilar va miltoq otar erdilar. Andishalari bu erdikim, Xorazm lashkari, albatta, Rusiyag'a zafar toparlar. Ul vaqtda bizlar ham bo'lsoq obro'yig'a va o'ljag'a sherik bo'lurmiz. Bular bu andisha bila to Rusiya askarini Xevaqqi olg'uncha atrofidin yurudilar.

ELTUZAR INOQNING XOJAEELIGA BORG'ONI

Vaqtekim, Eltuzar inoq amri oliy bila lashkarni olib Xojaeliga bordi, ul yerda bir ulug' sangar qozdurub lashkar bila onda tavaqquf etib, Abdullo mahramni yemroli otlilari bila ilgari yubordi. Verufkin kelur erdi, oldida bir to'g'oyiniig ichidin to'fang sadosi keldi. Verufkin bir zobitni yigirma besh otli bila oning justijo'si uchun yubordi. Abdullo mahram yemroli yigitlari bila olarg'a ot solib urush boshladi. Verufkin bu xabarni eshitib ikki bo'lak qazoq otlisiii yubordi.

Bular borg'uncha Abdullo mahram zobitning otlilaridin o'n uch kishini o'lturub, kallalarini olib,

¹²⁸ *Yumurta*—tuxum.

¹²⁹ *Zobit*—sipoh, ofitser.

¹³⁰ *Rohi kor*—ishning yo'li, chora-tadbiri.

¹³¹ *Istimo'*—eshitish, tinglash.

¹³² *Farxon*—shodon, quvnoq.

bir necha kishini zaxmdor etib, o'n uch ot va bir miqdor yarog' va o'lja bila qaytib ketdilar. Qazoq otlilari kelib zobit otlilarin bu holda ko'rub, atrofni oxtarib hech kishi topmay qaytib Verufkinning yonig'a borib voqeani bayon qildi. Verufkin parishon bo'lub yo'lg'a kirib yurdi. Ul holda yana talabgor yigitlardin bir jamoa jam' bo'lub kelib urushmoqning saddida erdilar. Verufkin olarni ko'rub saf tortdi. Bir miqdor urush etib xorazmiylar yarog'larining yaramasliqidin navijod yarog'larining zarbatig'a tob keltura olmay hazimatga yuz qo'ydilar. Rusiya askari bulardin bir zaxmdorni tutub muloyimat¹³³ bila debdurlar: «Agar sen bizlarga rost xabar bersang, seni yuborurmiz». Zaxmdor debdur: «Xorazm xoni Xojaelining muhofazati uchun olti ming kishi yubordilar, besh yuz kishi davom Rusiya askarining atrofni aylanib, fursat oxtarib yuruydurlar. Qolg'onlari Xojaelida urushg'a omoda¹³⁴ bo'lub turubdurlar. Xorazm xoni imkoni boricha sizlar bila urush etmakchidurlar». Ul holda yana bir miqdor Xorazm lashkari ko'rundi. Bular burung'i shikast topib ketganlar erdilar. Verufkin olariing ustiga bir bo'lak rukat bila ikki bo'lak qazoq otlisini yubordi. Olar borib bir miqdor to'fang otib erdilar, xorazmiylar tob keltura olmay shikast toptilar.

Ammo, bir kun Inoqbek bugun Rusiya askari kelur, degan xabar bila lashkarni orasta qilib, saflarni rostlab urushg'a omoda bo'lub turub erdi, Qazoqiya toifasidin bir kishi kela berdi Ondin so'radilarkim: «Rusiya askaridin xabaring bormu?» Ul dedi: «Ore, Rusiya askari alhol bag'oyat yiroqdadurkim, bir yerga tushub forig'ulbolliq¹³⁵ bila yotubdur. Gumonim budurkim, ertang ham bu yerga kelmasdur». Hamma bu xabarni eshitib, saflarni buzub, har kishi o'z ishi bila mashg'ul bo'ldi. Ba'zilar alaf talabi bila sahroni justijo' qilib ketdilar. Ba'zilar sangarga¹³⁶ qaytib otlarining egarlarin olib farog'at toptilar. Ul holda uzoqdin Rusiya askari ko'rundi. Hamma sarosima bo'lub hazimatga yuz qo'ya berdi. Tamomi ahli sangar ham chiqib lashkarni to'xtatib, ohista-ohista manqit yo'lig'a kirib qayta berdilar. Ul vaqtda Xudoyor qushbegi amri oliy bila kelur erdi. Inoqbekni qo'rub hamroh bo'lub qayta berdi. Chun bular shikast topib ketdilar, Xojaelining kadxudolari tuhfarlar va peshkashlar bila chiqib, Verufkinni ko'rub, shaharni urushmay sizga berurmiz, dedilar. Verufkin qabul qilib kelib shaharning peshgohig'a tushub ikki kun orom oldi. Aholi Rusiyadin emin bo'lub do'konlarin ochib oluv-sotuv'ga mashg'ul bo'ldilar. Ondin so'ng Verufkin lashkar bila Manqit yo'lig'a kirib yurudi. Ul vaqtda o'zbekiya lashkari muta farriq bo'lub, Inoqbek qushbegi bila Xevaqq'a qaytib erdilar. Yamut bilan Chovdar ittifoq etib Rusiya askariga muqobil bo'lub, qattig' hayyo-huy bila ot solib bir hamlada kelib Rusiya askariga oralashib qatl qila berdilar. Rusiya askari ham g'ayratg'akirib, noirai¹³⁷ harb ishti'ol¹³⁸ topti. Askarning rost tarafiga yamut hujum etdi. Maymana qoyim-maqom Livanjuf zobitning qarorgohi erdi. Livanjuf sarosima bo'lub yovuq erdikim, Rusiya askari shikast topg'aylar. Ikki lashkar oralashib jangchi mag'luba bo'ldi. Ul asnoda Chovdar o'ljag'a qizib otu teva yaroga egalik etib surub Manqit qal'asig'a olib keta berdilar. Yamutlar olarni ko'rub Chovdar o'ljani olib, bizlar bo'sh qolurmizmi?— deb bular ham teva surub Manqitg'a olib ketdilar. Bas, hamma lashkar Rusiya askaridin ayrilishib, o'ljalarni olib Manqitg'a kettilar. Hammalari Manqitda o'ljalarni joylab yana maslahat bilan hujum etib, yarim soat o'tgandin so'ng keldilar. Rusiya askari olar yana kelurlar, deb to'p va miltuqlarini tayyor etib turub erdilar. Olarning qarolarin ko'rgan hamono olarning taraflariga yog'undek o'q yog'durdilar. Turkmanlar tob keltura olmay hazimat topib kettilar.

Ondin so'ng Gurlon akobiri Mahmudbek boshliq tuhfa va peshkashlar bilan kelib Verufkinni ko'rub, itoat etdilzr. Verufkin olarg'a mehribonliq ko'rguzub forig'ulbolliq bila o'ltura bering, deb ruxsat berib yuborib, yana Manqit yo'lig'a kirib yurudi. Chun Manqit yovuqida bir ulug' ovbaliqq'a keldilar, Verufkin buyurdi. Rusiya askari ul ovbag'a hujum etib, aholini erkagu xotun va yoshu qarig'a qaramay qatli om etib, ondin so'ng o'tlab. ul yevbani yer bila yakson etdilar. Ondin so'ng muning bila

¹³³ *Muloyimat*—yumshoqlik, muloyimlik.

¹³⁴ *Omoda*—tayyor, hozir.

¹³⁵ *Forig'ulbolliq*—xotirjamlik.

¹³⁶ *Sangar*—istehkom.

¹³⁷ *Noirai*—o't, olov.

¹³⁸ *Ishti'ol*—shu'lalanmoq, yonmoq

ham qanoat etmay, Manqit qal'asig'a hamkim, burunroq aholisi kelib qal'ani Rusiyag'a taslim etib, amon topib qaytib erdilar, hujum etib kirib erkagu xotun va qarivu yigit va ayolu atfoldin beshikdog'i o'g'lonlarig'acha qirib qatli om etib, itu eshak va har turluk jondor yo'luqsa ham, otar erdilar. Chun jondor qo'ymay kirib tamom etdilar, shaharni o'tlab chiqib kettilar. Bu voqealarda Rusiya askaridin bir ming boshi va to'rt sarkarda va bir necha zobit va bir miqdor kishi qatl bo'lub, o'n besh kishiga zaxm yetdi.

Muning so'ngg'i kuni yana turkmanlar jam' bo'lub, Rusiya askarining izlaridan kelaturg'on tevalarga hujum etib, bnr miqdor urush etdilar. Oxir, bosilib kettilar. Verufkin yo'lg'a kirib Yenga-yofg'a keldi. Onda G'aniboy otlig' bir boyning havlisida oltmish miqdori kishi jam' bo'lub erdilar. Verufkin buyurdi: Olarni ham qatliom etdilar. Ondin so'ng yana yo'lg'a kirib kelur erdilar, bir daraxtliqg'a kirdilar. Ul yerda Qo'ng'irot yigitlari va turkmanlar to'rt tarafdin Rusiya askariga o'q otmoq bunyod etdilar. Rusiya askari bag'oyat tang bo'lub, oxir, yo'lning bir tarafida bir bog' bor erdi, devorin yiqib ul bog'ning ichiga kirib, bir qulay yerda to'plarni qo'yub xorazmiylarg'a to'p otmoq boshladilar. Xorazmiylar tob keltura olmay hazimat toptilar. Rusiyadin bir chovush va to'rt nafar qatl bo'lub, olti kishi zaxmdor bo'ldi. Xorazmiylardin ko'p kishi shahid bo'lub, ko'p uylar to'pning o'qlaridin o't oldi.

Ammo, vaqtekim, Inoqbek shikast topib ketti, qushbegi bila kelib, xon hazratlarini ko'rub, tamomi voqealarni bayon qildi. Xon hazratlari parishon bo'lub, buyurdilar: Darvozalarni mahkam etib, el qamal bo'lsunlar. Ammo, Xevaqda Beshoriq va Naymon, Qulon, Qarobog' va Shatu Qiyot va Qo'ng'irotu Do'rmon va Chotko'pruku Qo'shko'pruk va Uyg'uru Xonobod va Zay, hosili kalom, tamomi Xevaq atrofidag'i el kelib, Xevaqg'a kelib qamalib erdilar. Yana Rusiyag'a itoat etgan, masalan: Fatangu Hazorasp va Urganju Xonqoh va Gurlonu Xo'jaeli va Qo'ng'irotdin ham Rusiya itoatidin bo'yun to'lg'ab ko'chib ahli ayollari bila Xevaqg'a kelganlar bag'oyat ko'p erdilar. Darvozalarni mahkam etib, orqalarin tufroq bila ko'mub, istehkom berdilar. Xon hazratlarga Urganch darvozasida Muhammad rizo to'rani qo'ydilar. Qumyosqa darvozasida Sulton Gozi to'rani qo'ydilar. Hazorasp darvozasida Inoqbekni qo'ydilar. Toshoyoq darvozasida Abduqodir to'rani qo'ydilar. Bog'ishamol darvozasida Rahimberdibek ibn Olloberdi to'ra mag'furni qo'ydilar. Shayx darvozasida Olloberganbek ibn Xudoyberganbek ibn Olloberdi to'ra mag'furni qo'ydilar. Ondin so'ng Xudoyor qushbegining yonig'a Rahmatullo yasavulboshi va Abdullo mahramni qo'shib yamut va imroli navkarlar bila G'ozibod yo'lidan Rusiya ustiga yubordilar va Mahmud yasavulboshini Chovdar va Ko'klong va Qarodoshli ota va Ol eli navkarlari bila G'ovik ustidin yubordilar. Sarkardalar ta'zim qilib chiqib ravona bo'ldilar.

Qushbegi Avaz gungalaknint qavmida bir kecha turib, lashkarining saranjomin etib, ertang bila o'tlanib yo'lg'a kirib, Jonak shayxg'a borib erdi. Rusiya askari yetushti. Ramiq xalifa G'ozibod otlisi bnla ot solib bir tarafdin borib, Rusiya askaridin bir kalla olib, o'ttuz tevasin o'lja qilib surub ketdi. Ondin so'ng, yamut lashkari ot soldilar. Rusiya askari yog'indek o'q yog'dura berdilar. Yamutlardin ko'p kishi shahid va zaxmdor bo'lub hazinatga yuz qo'ydilar. Qushbegi bosilg'on lashkar bila Xevaq tarafiga qayta berdi. Ondin so'ng Verufkin ul tarafdin yuruman, sharqg'a mayl etib, Qiyot ichidin yurub G'ovik yo'lig'a chiqti. Ul yerda Mahmud yasavulboshi lashkari bila tayyor bo'lub turub erdi. Tamomi lashkari bila Rusiya askariga ot qo'ydilar. Rusin askari bularni ham o'qg'a tutdi. Bularning o'qlari Rusiya askariga yetmaydur. Olarning o'qlari bularni zeru zabar¹³⁹ etib boradur. Noiloj, bular ham shikast topib, qaytib Xevaqg'a yurudilar. Ammo, xon hazratlari bularning izlaridin Ya'qubboynn bir necha to'p bila yuborib erdilar. Shahar xalqidin ham ko'p kishi qoratayoq bo'lub to'plarg'a ingorib chiqib erdilar. Olarning bosilib keloturg'onlarin ko'rub bular ham qaytdilar. Verufkin kelib To'ra Murodjon To'raning bog'ig'a tushub Galavachof ikki bo'lak saldat va ikki bo'lak qazoq otlisi va sakkiz to'p bila kelib Jonibekning bog'ig'a kirib, bog' devoridin sakkiz qopu joyidek raxna ochib¹⁴⁰,

¹³⁹ *Zeru-zabar*—ostin-ustun.

¹⁴⁰ *Raxna ochmoq*—teshik, tuynuk ochmoq.

hamul sakkiz raxnada sakkiz to'pni qo'yub, qal'aga to'p otmoq bunyod etdi.

Xon hazratlari qozi Muhammad Latif qozi askarni elchn qilib, muhabbatnoma bilan Kaufmanning tarafiga yubordilar. Qozi borib Kaufmanni ko'rub nomani berdi. Mazmuni bu erdikim: «Kaufman general gubernaturning ma'lumlari bo'lsinkim, bizlar burundin siz jamoa bila do'st erduk, alhol ham hamul do'stlikda sobitqadamdurimiz. Bu bo'lg'on bir miqdor urushlar ham bizning xohishimiz bila bo'lg'on ermasdur. Turkman jamoasi bir g'ayur xalqdurlar. Olarg'a daxl etmang desak ham qabul qilmay, mundog' hodisalarni barpo qildilar. Emdi tavaqu' uldurkim, mundog' ishlarni e'tibor etmay burung'i do'stliqni dushmanliqg'a mubaddal etmagaylar¹⁴¹. Xush kelibdurlar. Bizga bir necha kun muhlat bergaylar, tokim, olarning shonlariga loyiq giyofat asboblarni muhayyo qilg'aymiz va ko'nglimiz tilaganicha mehmonnavozliq amurin taqding'a yetkurganmiz va muhlat muddatida qadam ranja qilib kelib bizning havlimizga tushub, bizga minnat qo'yg'aylar, vassalom».

Kaufman bu so'zga quloq solmay elchini Bennl Gavharmurod qaytarib kelib, Xevaqning ikki yarim milligida bir yerga tushdi. Vaqtekim, Galavachof shaharga to'p otmoq boshladi, shahar ahli ham qal'aning xokrezida turub Rusiya askariga to'p va miltiq otar erdilar. Rusiya to'pining kunforalari qalaning ustida yorilib, ba'zi joylarni o't ola berdi. Muhammadmurod devonbegining Qutlimurodboy otlig' o'g'lig'a ham o'q tegib shahid bo'ldi. Xon hazratlari sarosima bo'lub, Amir to'ra va Inoqbek va Muhammadmurod devonbegi va Ya'qubboy va g'ayruhumni chaqirib maslahat etib, yurtin Rusiyaga taslim etib, sulh qilmoqg'a qaror berdilar. Ondin so'ng bu mazmuida noma yozib, Eltuzar inoqni elchi qilib Kaufmanning tarafiga yubordilar. Ondin so'ng xon hazratlari ko'rdilar, to'plarining o'qlari qal'ani xarob etib boradur. Muhammadmurod devonbegi va Yusuf mahram va Abdusattor sayis va Abdullo bangi bila o'zlari Urganch darvozasidin chiqib qal'a kenoridin g'arb tarafiga yurush etdilar, tokim, Rusiya askarining atroflarida yurugon o'zbekiya va tarokima tavoyifidin¹⁴² kishi topib, shoyad olar bila nav'i mudofaa eta olsalar, etgaylar. Yonlarida bulardin boshqa ham bir miqdor navkar otlilari bor erdi. Mullo Orif alayh ur-rahmaning javori¹⁴³ shariflarigacha borib, atrofnin justijo' qildurub kishi topa olmadilar. Ondin so'ng noiloj bo'lub Toshoyoq darvozasig'a kelib, vna shaharga kirmakchi bo'ldilar. Abdulqodir to'ra kirguzmadi. Xon hazratlari bndilarkim, hol nedur, bizzarura, Sirjaliga borib Bobo mehtarning havlisiga tushtilar va bir oqshom ul yerda bo'lub, ertang ismi Mahmud ota alayh ur-rahmaning javori shariflarig'a bordilar. Ul yerda yamutlardin bir jamoa haromzodalar jam' bo'lub maslahat bila ul hazratning amvollarning toroji qasdida bo'ldilar.

Ul vaqtda yamut Oq Salox mengli oliy sardorning ug'li Sori sardor kelib yamutlarning bu andishalaridin ogoh bo'lub, xon hazratlarini olib, Azmexsharda o'z ovbasig'a kelturdi. Tamomi Azmexshar qabilalari ul hazratga e'zozu ikromlar etib, har kim o'zining qudrati yetganicha tuhfavu peshkashlar olib borib, ul hazratni ko'rdilar. Ul hazrat axlig'a ketmakniig saddida bo'ldilar. Sori sardor mushaku mutahharavu tamomi safar asbobi saranjomin tutmoqg'a muqayyad bo'ldi.

AMIR TURANING XON BULUB OTAJON TURA BILA KAUFMANNING HUZURIG'A YeTUSHGONI. KAUFMAN XON HAZRATLARINI TALAB ETIB KYeLTURUB, UL HAZRAT BILA MUSOLAHA¹⁴⁴ ETUSHGONI

Vaqtekim, xon hazratlari shahardin chiqib ketdilar, Amir to'ra, filhol, Arkka kelib xon bo'ldi va egniga gulnor chakman va boshig'a jig'ali telfak kiyib taxtda o'lturdi. Uch-to'rt darvozabonu tabaqachi va bir necha baqqolu qassob kirib, xonliq mubdrak bo'lg'ay, deb fotiha berdilar. Amir to'ra, filhol, Muhammadmurod devonbegi bila Pahlavon Mirzoboshini tamomi afrodlari bila tutub kelturmakka amr

¹⁴¹ *Mubaddal etmoq*—almashtirmoq, aylantirmoq.

¹⁴² *Tavoyif*— toifalar, guruxlar, qabilalar.

¹⁴³ *Javor*— qo'shni yer, yaqin yer, yon-atrof.

¹⁴⁴ *Musolaha*—sulh, sulhlashish.

etdi. Amirning kishilari ularning justijo‘larida yurudilar. Ul vaqtda fuqaro hujum etib, Ur havliga borib qulfni sindurub, darvozann ochib Otajon to‘rani chiqordilar. Otajon to‘ra otlanib jaluida bir necha shotir bila Urganj darvozasig‘a bordi. Ul kun Rahmatullo yasavulboshi Arkka kelib amirni ko‘rub salom berdi. Amir dedi: «Xon qochib yurtin chiqib ketdi. Ondin so‘ng ulug‘-kichik jam‘ bo‘lub bizni shundog‘ etdilar». Rahmatullo yasavulboshi boshini irg‘otib, amirning yuziga qarab: «Avval dushmannng daf‘in eting, ondin so‘ng ne bo‘lurman desangiz, munosib bo‘lur», deb chiqib keta berdi.

Vaqtekim, Eltuzar inoq elchi bo‘lub Kaufmanning tarafiga ketdi, borib Kaufmanni ko‘rib nomani berdi. Kaufman noma mazmunidin ogoh bo‘lub, sulh so‘zin qabul etib dedi: «Ertang xoningni olib kelgil. Bu yerda oning bila sulh qilib man ushbu yerdin qaytarman». Inoqbek shaharga qaytdn. Kaufman Galavachofga farmon yubordikim, Xevaqa xoni qal‘ani bizga berdi. Emdi to‘pu miltuq otmoqdin qo‘l saqlasunlar. Galavachof buyurdi: Rusiya askari to‘p va miltiq otmoqdin qo‘l saqladilar. Inoqbek qaytib shaharga kirib Arkka kelib ko‘rdi. Falaki shu‘badabozning¹⁴⁵ nosozliqidin humoy bu oshiyondin parvoz urub o‘rnida bir chug‘z chug‘zi haqiqiy bila hamovoz bo‘lub o‘lturubdur. Inoqbekning hushi boshidin uchub noiloj kirib, amirga salom berdi. Amir Inoqbekning yuziga qarab dedi: «Sen ketgandin so‘ng, xoning qochib yurtin chiqib kettilar. Ondin so‘ng ulug‘-kichik yig‘nolib bizni shundog‘ etdilar». Inoqbek dedi: «Sizni shundog‘ etgan bo‘lsalar, alhol, hol bu minvoldatur, ne buyursangiz andog‘ bo‘lur». Amir dedi: «Emdi andog‘ bo‘lsa, ahvolni Kaufmanga ma‘lum etmakimiz kerakdur». Bas, buyurdi: bir noma yozdilar. Ul noma bila Inoqbekni yana yubordilar. Inoqbek nomani eltib Kaufmanga berdi. Kaufman ko‘rdi, nomaning mazmuni budurkim: «Muhammad Rahimxonkim, bizning kichik birodarimiz erdi, qochib shahardin chiqib ketdi. Ondin so‘ng ulug‘-kichik yig‘nolib bizni oning o‘rnig‘a xon etdilar. Biz yurtni o‘z ra‘yimizcha sizga musallam topduq. Emdi ixtiyor sizningdur, vassalom». Kaufman kulib dedi: «Berib aytgil, Muhammad Rahimxonig‘a kishi yuborib keltursunlar. Biz Muhammad Rahimxon bila sulh qilurmiz». Inoqbek qaytib kelib amirni ko‘rub, voqeani bayon qildi. Ondin so‘ng Amir to‘ra Otajon to‘raga kishi yuborib yonig‘a kelturub dedi: «Ey birodar, birodaring qochib, yurtin chiqib ketdi. Ondin so‘ng ulug‘-kichik yig‘nolib bizni shundog‘ etdilar. Emdi birodaringni kelturanimiz yaxshi ermas. Ikkovimiz borib Kaufmanni ko‘rub shundog‘ bo‘lg‘si holimizda olar bila sulh qilib qolib, ikkovimiz maan¹⁴⁶ viloyatni zabt etsak yaxshi erdi». Otajon to‘ra qabul qilib, ikkovlari hamroh Kaufmanning yonig‘a bordilar. Kaufman Otajon to‘rani ko‘rgan hamono boshqa holda bo‘lub, haddin ziyod e‘zozu ikromlar etib, o‘zining yonida joy berib o‘lturg‘uzdi. Amir to‘ra so‘z boshlab dedi: «Sizning kelganingiz bizlarning haqimizda bag‘oyat yaxshi bo‘ldi. Muhammad Rahim yurtin boshqara olmay va yurtin parvoyi bo‘lmay davomi ayshu ishratga mashg‘ul erdi. Man onga davom nasihatparvar erdim. So‘zlarimga quloq solmay, o‘z maslaki nohamvoridin ayrilmadi va bu birodarim Otajonni ham begunoh uyga soldi. Alhol, qochib ketdi. Oning qayda ketganin bilmasmiz. Ulug‘-kichik yig‘nolib bizni shundog‘ etdilar. Emdi sizdin iltimosimiz budurkim, bizlar bila sulh qilib, yurtin bizlarga topshurub, viloyatning obod bo‘lmoqig‘a sabab bo‘lg‘aysiz». Kaufman kulub dedi: «Muhammad Rahimxonning o‘ziga kishi yuboringlar.

Sulhni oning bila etarman». Ondin so‘ng Otajoi to‘raga qarab dedi: «Birodaringiz agar qochmagan bo‘lsa erdi, oning bila sulh qilib, ushbu yerdin qaytar erduk. Emdi borib shaharga kiramiz. Muhammad Rahimxon kelsa, oning bila sulh shartdarnn aytishib sulh qilurmiz. Agar kelmasa, oning o‘rnig‘a sizni qoyim-maqom etib, sizning bila musolaha etishib qaytarmiz, bas». Amir bila Otajon to‘ra shaharga qayttilar.

Ammo, burung‘i urushda Verufkinning chap ko‘ziga miltuqning o‘qi tegib yamon hol bila qo‘shig‘a borib tushub erdi. Urnig‘a qoyim-maqom Seranjufni qo‘yub, o‘zi Kaufmanning qoshig‘a kelib erdi. Amir bila Otajon to‘ra qaytg‘ondin so‘ng, Kaufman hol so‘ramoq uchun Verufkinning qoshig‘a bordi. Verufkin Kaufmanning istiqbolig‘a chiqmoqg‘a yaramadi. Kaufman borib ko‘rub,

¹⁴⁵ *Shu‘badaboz*—nayrangboz.

¹⁴⁶ *Maan*—birgalikda.

so‘rashib bir miqdor o‘lturub erdi, yana to‘p sadolari kela berdi, Hamma mutahayyir¹⁴⁷ bo‘ldilarkim, yangi bular sulh so‘zin orag‘a solib kettilar. Hanuz shaharga borg‘onlari yo‘qdur, bu ne voqe erkan.

Voqea bu erdikim, Amir bila Otajon to‘ra Kaufmanning yonig‘a ketgandin so‘ng bir necha nodonlar Rusiya askariga o‘q otibdurlar. Seranjuf¹⁴⁸ bu voqeani ko‘rub buyuribdurkim, yana qal‘ag‘a to‘p otmoqg‘a muqayyad bo‘lubdurlar. Amir Hazorasp darvozasini ochdurub shaharni Kaufmang‘a taslim etdi. Ondin so‘ng, bizzarura, aholi paydar-pay kelib izhori itoat eta berdilar. Urgaij darvozasi tarafdin bir jamoa Seranjufg‘a o‘q otib Rusiyadin bir miqdor kishini qatl etdilar.

Darig‘kim, ahli Xorazm mardi muboriz jamoa erdilar! Bir necha Vatan xoinlari o‘z maqsadlarin hosil etmak uchun mundog‘ jasoratni ularning boshlarig‘a kelturdilar. Agar tamomi Xorazm aholilari yakdilu yakjihat bo‘lub ittifoq bila Rusiya askariga muqobil bo‘lub, urush etsalar erdi, ehtimoli yo‘q erdikim, Rusiya askari olarg‘a zafar topa olg‘aylar, mundin burun besh navbat kelib aslo zafar topa olg‘on ermasdurlar. Nechunkim, Xorazmning atrofida qumu dashtlar bordur va bir tarafida daryo bordurkim, mahkam sadlarning o‘rtasida voqedur. Oning pastu balandin bilmagan kishilarga fathi mahol erdi. Chun ollohi taoloning irodasi bu erdi, taqdirg‘a chora yo‘qdur!

Chun Seranjuf Verufkinning o‘rnig‘a tozadin amiri lashkar bo‘lub erdi, Siqubluf (Skobelev) va qunat Shuvaluf¹⁴⁹ bir g‘ayrat ko‘rguzmak uchun zobitlarni harbgaga targ‘ib etib ushbu bir necha miltuq otulg‘onini urush boshlang‘onig‘a hisob etib, yo‘luqg‘on kishini otib chopib kela berdilar. G‘arazlari bu erdikim, Xevaqnin harbiy bilan olduq demakchi erdilar. Bu tariqada izdihom bila¹⁵⁰ Ark tarafiga yurudilar. Aholi ham uchaklardin¹⁵¹ olarg‘a miltuq otar erdilar. Urunburg‘ askarining sarkardasi Siqubluf to Ark oldiga kelguncha bu tariqada otishib keldi. Mundin yarim soat so‘ngra Kaufman Toshkand lashkari bila muziqa chertdurub Hazorasp darvozasidin kirib keldi. Chun ularning bu tarnqada shaharga kirishlari Kaufmanning amri bila emas erdi, Kaufman alarning kelgonlarin eshitib farmon yubordikim, olar kelgan yo‘llaridin qaytib chiqib, lashkargohga borsunlar. Bular, filhol, qaytdilar. Chorsuning bir o‘rasi toyib qunat Shuvalufning ustiga tushub, yamon holda zaxm ko‘tarib yiqildi. Mundin boshqa ham o‘n to‘rt kishi yiqilib zaxmdor bo‘lidilar. General Galavachof ham to‘rt bo‘lak piyodavu to‘rt to‘p va ikki yuz qazoq otlisi bila shaharga doxil bo‘lub¹⁵² erdi. Ul ham chiqib, lashkargohg‘a ketdi.

Kaufman yonida G‘aranduf Niqualay prins Yujin kamoli ehtishom bila keldi. Burunroq kelgan bir bo‘lak askari muziqa chertib, istiqbolig‘a chiqtilar. Kaufman kelib Arkka kirib taxti xorazmshohiyda o‘lturdi. Boshqalar atrofida sandallarda bamarotib o‘lturdilar. Chingiziy to‘ralardin Nazarxonkim, xon hazratlariga qiz berib qorindosh bo‘lg‘on erdi, kelib haram saroyining eshigin mahkam etib, eshik oldida o‘lturub, haramga kishi kirmakdin mone‘ bo‘ldi. Ya‘qubboy Kaufmanning oldida xizmat etib, anvoyi mo‘qulotu mashrubot va aqsomi mevajot topib berib, hozir bo‘lub turdi. Kaufman ikki soatdin so‘ng Galavachofni talab etib, besh bo‘lak askar bila Ark ichida va Ark oldida qarovul tariqasida turmoqg‘a ta‘yin etib, G‘aranduf bila hamroh bo‘lub, general Verufkinning ahvolin so‘ramoq uchun ketdi.

Galavachof xazinani ochdurub xazinaga kirdi, bir sandali bor erdi. Galavachof ko‘rub dedi: «Bu imferatur saroyida turatug‘on shohi sandalilarg‘a o‘xshashdur. Hamonokim, imferaturdin hadya tariqasida bu yerga kelgandur». Yana muzayyan bir sandalikim, Muhammad Rahim Bahodirxoni avvalining zamonlarida tuzatilmish erdi. Yana bir necha temur orcha ko‘rdilar. Hammalari xoli erdi. Magar, birining ichi to‘la tanga erdi. Yana bir zinpo‘sh ko‘rdilar. Oltun va zumurrad bila murassa¹⁵³ erdi va bir miqdor murassa‘ qilichlaru xanjarlar va miltuqu tapponchalar va necha oltun chopulg‘on pokiza ulug‘ miltuqlar bor erdi. Va bir necha novijod oltiotar bor zrdi. Yana o‘n ikki to‘fang bila bir

¹⁴⁷ *Mutahayyir* - hayron.

¹⁴⁸ *Polkovnik Saranchev*

¹⁴⁹ *Qunat Shuvaluf*—graf Shuvalov

¹⁵⁰ *Izdihom bila*—dahshatli hamla bilan

¹⁵¹ *Uchak*—tom.

¹⁵² *Doxil bo‘lmoq*—kirmoq.

¹⁵³ *Murassa‘*—go‘zal, chiroyli, saylangan, ziynatlangan, orolangan.

xile fishang va fishang to'ldo'ratio'rg'on olatlar bor erdi. Va bir anglizi oltiotar bor erdi va anglizdin kelgan bir noyaa bor erdi. Yana bir uyda uch yuz mujallad yozma muzayyan kitoblar bor erdi va choroypavu sovutlar va dubulg'alaru qulluqu tizliku o'q-yoylarning hammasiga, mutasarrif bo'ldi, chun hammasi murassa' va mujavhar va bahodor nimarsalar erdi, Peterburg'g'a yuborildi.

Ushbu kunning kechasi Amir to'ra Kaufmanning ruxsati bila kelib haram saroyi ahlin mahofalar bila ko'churub o'z havlisig'a olib bordi. Muning so'ngg'i kuni Rusiya askaridin bir jamoa Arkka kirib qolg'on ahmolu asqolni toroj etdilar. Ondin so'ng Kaufman amr etdi: Bir necha yuz kishidinkim, ularni qarovul etib qo'yulub erdi, boshqa tamomi askarni shahardin chiqorib, xon hazratlarining Gandumkon havlilari tarafiga yuborildi. Ondin so'ng Kaufmanning o'zi ham tamomi zobitlari va sarkardalari bila borib, Gandumkonda iqomat etdi.

Mundin bir necha kun o'tgandin so'ng, Kaufman eshitib, xon hazratlarining Azmexsharda erkanlaridin ogoh bo'ldi. Andin so'ng ismi humoyunlarig'a bir maktub yozdirdi, bu mazmunda kim:

«Biz munda joynishin bo'lub¹⁵⁴ qolg'on birodarlaringiz bila sulh qilduq.

Emdi siz hazratdin tavaqquyimiz budurkim, qaytib bizning tarafimizga kelgaysiz. Tokim, janobingizg'a lozim bo'lg'on rioyatda aslo qusur etmay o'zungiz bila ahd etishib sulhning sharoyiti o'qudig'a istehkom bergaymiz. Ondin so'ng sizni o'z taxtingizda mutamakkin etib, qaytib ketgaymiz va agar bu so'zlar bila kelmasangiz, noiloj bo'lub, o'ringizg'a boshqa bironni xon qilib, sulh uqudin oning bila mun'qid etib ketarmiz. Bu yaxshi ermasdur. Yaxshiroq budurkim, o'zungiz kelgaysiz, vassalom». Ul maktubni Inoqbekka berib dedi: «Muni xon hazratlarig'a yetkurgil». Inoqbek qabul qilib olib, ul maktubni xon hazratlariga yubordilar.

Bir kun xon hazratlari Azmexsharda o'lturub erdilar. Inoqbekning kishisi borib maktubni berdi. Xon hazratlari mutolaa qilib, mazmunidin ogoh bo'lub, Sori sardor bila mashvarat etdilar. Sori sardor dedi: «Ey shahriyor, borg'oning yaxshidir. Ul sulh qilg'on bo'lsa, albatta, sizga yamonliq etmasdur. Yana bukim, sizdin hech yamonliq ko'rmagani uchun sizga yamonliq etar? Emdikim, ollohi taoloning irodasi bila bu tariqada bo'lubdur. Sizning yurtni tashlab axlg'a ketmakingiz yaxshi ermasdur». Xon hazratlariga Sori sardorning so'zlari ma'qul tushub o'tlanib Xevaq tarafiga ravona bo'ldilar. Chun yovuq keldilar. Otajon to'ra va Amir to'ra boshliq hamma istiqbollaring'a chiqib e'zozu ikrom bila Shaharga olib kirdilar. Ondin so'ng, xon hazratlari Gandumkon tarafiga ravona bo'ldilar.

Chun yovuq bordilar, ko'rdilar, Kaufman Gandumkonda daraxt soyasida chodir qururub onda o'lturg'on erkan. Xon hazratlari ul chodirning yovuqig'a borib, otdin tushub erdilar, Kaufman istiqbollaring'a chiqib, qo'l olishib ko'rushub, xush keldingiz, deb e'zozu ikrom, tamomu ehtiromi molokalom bila chodirg'a kirguzub yuqorida o'lturg'uzub, pahlularida o'zi o'lturdi. Ko'rushub, so'rashib bo'lg'ondin so'ng Kaufman dedi: «Man mundin uch yil Surun askar bila sizning tarafingizga borurman degan va'damga vafo qilmoq uchun keldim». Xon hazratlari dedilar: «Bu xudoning taqdiridur». Kaufman dedi: «Bu so'zungiz xatodur. Ne uchunkim, uch yillikda mening yuborgan nomamning mazmunig'a amal etsangiz erdi, mani bu yerlarda aslo ko'rmas erdingiz va xudo ham mening bu yerga kelmakimni taqdir etmas erdi». Xon hazratlari dedilar: «Hech nima taqdiridin tashqari bo'lmasdur. Baharhol, siz bila ko'rushganimizga mamnundurimiz». Kaufman tabassum etib dedi: «Bu mamnuniyat yakka siz tarafdan ermas, biz tarafda ham bordur. Ammo, ko'rushganimiz do'stona tariqada bo'lsa erdi, ne balo yaxshi bo'lur erdi». Ondin so'ng yana Kaufman dedi: «Emdi avqotni¹⁵⁵ zoe' qilmay maqsudg'a shuru' qilmoq avlodur. Bas, alhol, ne fikrdadursiz va ne ish etmak matlubingizdur?» Xon hazratlari dedilar: «Biz imferatur a'zam hazratlarining tahti farmonidadurmiz¹⁵⁶». Kaufman xushhol bo'lub dedi: «Bag'oyat yaxshi so'z aytdingiz. Siz imferatur

¹⁵⁴ Joynishin bo'lmoq—o'rnamshok.

¹⁵⁵ Avqot—vaqt, fursat.

¹⁵⁶ Tahti farmonida—hukmi ostida, ixtiyormda, qaramog'ida.

a'zam hazratlariga maqsudingiz muqtazosicha¹⁵⁷ nav'i itoat etib, muttafaq¹⁵⁸ va do'sti bo'lub nav'i madoro bnla o'ltursangiz ham bo'lur. Mundan ham imferatur hazratlari sizni toju taxtingizdin mahrum etmakning fikrida ermasdurlar. Ammo, avval sizga elchi yuborib bir necha asirni sizdan tilaganda, siz andog' sahl¹⁵⁹ nimarsani mundog' ulug' podshohg'a bermay, inod¹⁶⁰ yo'lig'a kirdingiz. Bu sababdin imferatur hazratlari mutag'ayyir bo'lub¹⁶¹, tiladilarkim, netariqada zo'ru quvvatlari boridin sizni ogoh qilib, yana afv ztib, bir necha sharoit bila burung'udek taxtingizda barqaror etgaylar. Alhol, gumon qilurmankim, imferatur a'zamning ne miqdor zo'ru quvvatlari boridin ogoh bo'lg'ondursiz? Emdi mundin ham ogoh bo'lungkim, ul hazrat sizdin intiqom olmoqning saddida ermasdurlar. Bas, qaytib taxtgohingizga borib rayatga¹⁶² farog'atliq mujdasin yetkurung. Hamma o'z ishlariga mashg'ul bo'lub, forig'ul-bol yurusuvlarkim, bizlar bu yerga toroj uchun va yo uzga tasallutot¹⁶³ kelganimiz yo'qdur». Xon hazratlari oning bu so'zlaridin xush-hol bo'lub, minnatdorliq izhorin etdilar. Ondin so'ng yana bir miqdor har tarafdin so'z aytishib do'stona muonasatu¹⁶⁴ musohabat ztib o'lturub ba'da Kaufman bila vidolashib o'tlanib shaharga qaytdilar va Arkni supurtirib pokiza qilib to'shatib, Arkka kirib taxti davlatda qaror tutdilar.

Ondin so'ng ikki-uch martaba Kaufmanning yonig'a borib keldilar. Bir navbat Otajon to'rani ham olib bordilar. Bir navbatda Kaufman xon hazratlarig'a askariga nizom berib tamosho qildurdi.

Mundin ham bir-ikki kun o'tgandin so'ng, Kaufman aholidin va hukumatdin tazminoti harbiya olmoq uchun bir majlis tuzmakka qaror berib, Xeva vakillaridin uch kishi bila xon hazratlarini talab etib, xon hazratlari Bobo mehtar va Xudoyor qushbegi va Ismoil Naqibxo'ja va Inoqbek va Muhammadniyoz dezoibeginya rikobi humoyunda¹⁶⁵ hamroh qilib Namozgoh o'tlig' mavze'g'akim, Gandumkon darvozasining yovuqida va shaharning sharq tarafida voqedur. Xon hazratlari iyd kamoziarin jam'iyat bila onda o'qur erdilar. Borib tushub qaror tutdilar. Kaufman ham amir lashkari Ivanuf va Iskandar to'ra va g'ayruhumdin bir necha kishi bila kelib onda mukolama¹⁶⁶ majlisi mun'aqid¹⁶⁷ bo'ldi.

Kaufman onda xon hazratlaridin iltimos etdikim: «Olohi taolo bani Odam guruhin muazzazu mukarram xalq etibdur. Eshiturmankim, Eron mamolikining xalqidin bir jamoani turkmanlar asir etib, kelturub bu viloyatda sotib, aholi ul asirlarni viloyatlariga yubormay xizmatg'a solib yurugan ermishlar. Karam yuzidin ul asirlarni ozod etib, mundin so'ng asirlarni sotg'uya olib xizmat buyurmoqni tark etsalar marhamatlaridin ba'id ermasdur». Xon hazratlari qabul qilib buyurdilar: Jarchilar shaharda munodo ursunlarkim, aholi tamomi asirlarni ozod etsunlar. Riroyai imtisolan, liamrihil oli filhol tamomi asirlarni ozod etdilar.

Chun Eron usarolari¹⁶⁸ ozod bo'ldilar, hammalari kamu besh yigirma yetti mingga yetgan erkanlar. Hamma xushhol bo'lub Rusiyadin minnatdorlik izhorin etnb tab'iiyyat tariqasida Rusiyaning ekinlarida chinlarin ko'rub bular ham ekinlariga qizil chitlardin va lattalardin chin suratida etib tiktilar. Hatto, Murodali Bobo ham ekinlariga lattadin chin tuzatib tikmish erdilar. Bayt:

Bayoniy, chu xush gufta ahli hunar,
Jigarro jigar don, digarro digar.

¹⁵⁷ *Muqtazosi*—*taqozosi*, zarurati, talabi.

¹⁵⁸ *Mutaffaq* — ittifoqdosh.

¹⁵⁹ *Sahl*—oson, yengil, arzimasi.

¹⁶⁰ *Inod*—sarkashlnk, bo'yin tovlash.

¹⁶¹ *Mutag'ayyir bo'lmoq*—o'zgarmoq, fkkri o'zgarmoq.

¹⁶² *Raiyat*—hukmdorning qo'l ostidagi xalq.

¹⁶³ *Uzga tasallutot*—boshqa maqsad, ya'ni hukmronlik o'rnatish.

¹⁶⁴ *Muonasat*—yaqinlik, ulfatlik.

¹⁶⁵ *Rikobi humoyun*—podshoh huzuri.

¹⁶⁶ *Mukolama*—so'z yuritish, suhbat, gaplashish

¹⁶⁷ *Mun'aqid*—ahdlashmoq, shartlashmoq.

¹⁶⁸ *Usaro*—asirlar.

Vaqtekim, asirlar ozod bo'ldilar, ko'proqlari oqolarig'a tuhmatlar etib ozorlar berdilar va olardin bir jamoag'a Ibrohim bosmachi bosh bo'lub, Sulton laqabin ko'tardi. Bu sababdin oni Ibrohim Sulton dedilar. Hosili kalom, tamomi asirlar fitnavu tug'yon turg'uzub aholining g'oratu torojlarig'a qo'l uzotdilar. Aholi kelib Kaufmang'a arz etdilar. Xon hazratlari Kaufmanning ishorati bila ularning arzlarin so'rab eroniyarlardin ikki kishini osturdilar. Ondin so'ng fitna andak taskin topti. Kaufman amr etdi: tamomi asirlar Kattabog'dakim, shaharning g'arbu shimol tarafida bir farsahliq masofada erdi, jam' bo'lsunlar. Ondin so'ng asirlar Kattabog'g'a chiqib sho'rish sokin bo'ldi. Yana Kaufmanning yonig'a Muhammadniyoz devonbegi goh-goh borib musohibat etib ketar erdi. Kaufman ondin viloyag ahvolining istifosin etar erdi. Muhammadniyoz devonbegi viloyatning tamomi holati va mahsulotidin va tamomi arkoni davlat va a'yoni hashmatining ahvolotlaridin Kaufmang'a ogohliq berdi.

Mundin bir necha kun o'tgandin so'ng, Kaufman Muhammadmurod devonbegi bila Rahmatullo yasavulboshini sibir etib Qozonliga yubordi va yana Rusiya askarining kofayi masorifi¹⁶⁹ uchun Xorazm aholilaridin ikki milyun bila ikki yuz ming manot tazminat olmoqg'a qaror berdilar. Muning uch yuz ming manotining yamutdin olinmoqi muqarrar erdi va mundin yamutlarga xabar yubordilar. Chun yamutlarning uch yuz ming manotni filhol topib bermakka qudratlari yo'q erdi, bas, ulug'lari va kadxudolaridin bir nechalari kelib dedilar: «Bu mablag' bizlarga bag'oyat og'irdur. Oni muhlatsiz topib bermakning imkoni yo'qdur». Kaufman dedi: «O'n besh kuch muhlat berduk». Yamut kadxudolari dedilar: «O'n besh kunda bizlar bu miqdor manotni jam' qilmoqg'a qodir ermasmiz. Muhlatni ko'proq bermasangiz, bizlar mu mahumni anjomg'a keltura olmasmiz».

Kaufman gumon qildikim, yamutlar bu so'zni sarkashlik yuzidin aytadurlar. Ne uchunkim, Kaufman yigirma bir to'pg'a egalik etganda xon hazratlari deb erdilar: «Yamut jamoasi bag'oyat sarkashdurlar. Siz bizning hamma to'plarimizni oliy ketsangiz, ondin so'ng biz yamutni boshora olmasmiz va bu uch yuz ming manotni ham, o'zungiz olmasangiz, bizga sarkashlik yuzidin taallul ko'rguzub¹⁷⁰ tezlikda bermasdur». Ondin so'ng Kaufman yigirma bir to'pdin ikkovini olib o'n to'qqizini xon hazratlariga taslim qilib deb erdi: «Andog' bo'lsa, bu uch yuz ming manotni yamutdin o'zumiz olurmiz». Bas, yamut bila o'zi xabarlashib hamul manotni talab etib erdi. Yana Kaufman bu fikrii ham aytib erdikim, «yamutlar bu viloyatning shujaolaridindurlar va o'zbaklar bila bularning oralarida qadimdin adovat bordur, Bas, bularni tor-mor etmak o'zbakning itoati bila vobastadur. Bas, yamut qaboyilin qatli om etib, jam'iyatlarin buzsam, o'zbakning intiqomlarin olg'on kishi bo'lub, olarga minnat yuklarman ham quvvatlarin kam etarman. Ondin so'ng hamma manga mute'vu munqod bo'lurlar¹⁷¹». Yana bukim, o'ziga ham olardin ko'a dastburdlar yetib erdi, tiladikim, o'zi ham intiqom olg'ay.

Bas, muhlat tilab kelgan yamut kadxudolarig'akim, o'k bir kishi erdilar, qabilalarig'a qaytmoq ruxsatin bermay va iltimoslari javobin ham aytmay, Galavachofni talab etib hukm etdikim, o'ziga mutaalluq sakkiz bo'lak saldat va sakkiz bo'lay qazoq otlisi va o'n to'pu ikki metroliyuz va bir rukat batareyasi bila borib yamut bila urushub qitoli jidol o'tun mushtayad qilib olarg'a sarkashliklari jazolarin bergay. Kaufmanning bu so'zi general Galavachof va Lamokin va Ivanuf va tamomi zobitlaru sarkardalarga ma'qulu maqbul bo'lmay, hammalari ittifoq bila dedilar: «Yamutlar bila urush etmak yaxshi ermasdur. Ne uchunkim, alhol, olar sarkashlik zohir etganlari yo'qdur, arzi ahvol bila uzoqroq muhlat tilarlar va o'zbekdin mute'roq ko'rinadurlar. Bularg'a tilagan muhlatlarin berib, va'daga vafo qilmasalar, ondin so'ng har tariqa jazo berilsa, munosib erdi». Chun Kaufman bir nimaga hukm etgan bo'lsa, aslo ul hukmidin qaytmas erdi. Bizzarura, ularning so'zlariga quloq solmadi. Galavachof noiloj bo'lub, mazkur lashkar bila asadning o'n beshlanchisida harakat etib yamut tarafiga ravon bo'ldi. Xon

¹⁶⁹ *Kofayi masorif*—Rossiya armiyasining ta'minoti. Sarf - xarajati nazarda tutiladi. Hozirgi tarix kitoblarida bu «kontributsiya» atamasi bilan ifodalangan.

¹⁷⁰ *Taallul ko'rguzub*-bahona qilib, sabab ko'rsatib.

¹⁷¹ *Munqod bo'lmoq*—bo'nsunmoq, tobe bo'lmoq

hazratlari Ya'qubboyni Galavachofga qo'shub yubordilar.

GYeNYeRAL GALAVACHOFNINGYAMUT USTIGA BORG'ONINING BAYONI VA OLAR BILA VUQUG'A YeTGAN HARBU QITOLNING DOSTONI

Vaqtekim, Galavachof Ya'qubboy bila hamroh bo'lub yo'lg'a kirib yurudi, G'ozibodg'a borib tushub bugunni o'tkarib ertang ham ul yerdin ko'chmadi va dedi: «Yamutlar bila urushmasoq yaxshi erdi. Bu yerda andak tavaqquf etsak, shoyad olar bizlarning urush uchun kelganimizdin xabardor bo'lub sa'y bila tazminot saranjomini etib kelturub berib uzr aytg'aylar. Ammo g'arazibu erdikim, shoyad qochub har tarafga mutafarruq bo'lub ketib, bizlarning qo'limizdin xalos bo'lg'aylar. Ammo, yamutlar bularning yurushlaridin xabardor bo'lub qochib ketmakka or etib, kelsalar qo'limizdin kelganicha urushurmiz va taqdirida na yozilg'on bo'lsa, oni ko'ramiz, deb urushg'a omoda bo'lub o'lturdilar. Muning so'ngg'i kuni Galavachof o'tlanib lashkari bila kelib yamut qabilalarining bir tarafidin doxil bo'lub qazoq otlilari mutafarruq bo'lub yamutlarning xirmanlarig'a va kozalarig'a¹⁷² va uylariga o't qo'ya berdilar. Ut shu'lalari har tarafda osmong'a bosh chekib tutun tamomi atrofni qurshab olib, «Yavma ta'tissamoi biduxonim mubin»¹⁷³ ning mavhumi oshkoro bo'ldi. Qazoq otlilar¹⁷⁴ ko'zga ko'runganni otib qarri bobolarni va ayolu atfolni tig' bila chopib, sut ematurg'on o'g'lonlarni nayza bila sanchib o'tg'a otar erdilar va amvollarin toroj etar erdilar. Ul holda ba'zi uylardin bir pora ayolu atfol va qarrilar jam' bo'lub qochub borur erdilar. Qazoq otlilardin biri xabardor bo'lub olarning izlaridin yetdi. Yamutlar yig'lab dedilar: «Bizlarning ne gunohimiz bordur?» Qazoq otli dedi: «Tazminotning adosida sarkashlik etdingizlar». Bular dedilar: «Mablag'ning adosidin ojiz kelib muhlat tilamak sarkashlik bo'lurmi?! Muhlat bering, topib berurmiz, deganning jazosi mundoq bo'lurmu?! Va sa'yimizg'a sig'mag'on mablag'ni bizlardin talab etarsiz, bizlar dam urmay topib bermakka mutasaddi bo'lub, muhlat tilasak, bizlar bila bu tariqa muomala qilursiz. Mundog' zulm dunyoda hech kishidin voqe' bo'lg'on ermasdur!»

Qazoq kelib bu so'zlarni Galavachofg'a bayon etdi. Galavachof dedi: «Oning so'zi rostdur. Man sizlarga xirmanlarni o'tlang dedim, ammo bu tariqada uylarin ham o'tlab ayolu atfollari bila qatli ometing deganim yo'q erdi. Emdikim, bo'lur ish bo'lubdur, taassufdin foyda yo'qdur». Bu voqeadin so'ng yamutlar ittifoq etib dedilar; «Emdi bizlarning Rusiya bila muloqotimizning qilich bila bo'lg'oni yaxshiroqdur. Ayolu atfollarimiz talaf bo'lg'ondin so'ng bir jonimiz uchun Rusiyadin minnat ko'tarurmizmu?! Dunyoda mundoq hayot yurugandin o'lg'on yaxshidur!» Bas, atrofdin ko'chub Hiloliy tarafiga ravona bo'ldilar.

Galavachof yamutlarning ta'qiblari uchun qazoq otlilarining oralaridin yetti bo'lak otlini intixob etib, Prins Yujin otlig' bir zobitni olarg'a sarkarda qilib irsol etdi. Bular bir mil miqdori yo'l yurub, bir jamoat yamutlarning izlaridin yettilarkim, ba'zilar qarriliq jihatidin, ba'zilar bemorliq sababidin va ba'zilar ayolu atfollarig'a hamrohlik etib o'g'lonlarni orqalarig'a ko'tarmak bila horib sust bo'lub, aftonu xezon borur erdilar. Qazoq otlilar olarni ko'rgan hamono ot solib borib ha.mmalarnn qatl ettilar. Ondin o'tub yana bir jamoa yamutlarning izlaridin yetdilarkim, olar ham ayolu atfollari bila chuloshib va bir miqdor qo'yu echkilarin surub ahvoli xarob bila borur erdilar. Qazoq otlilari hayyo-huy ujbi bila qichqurishib ot solib kelib oralashib qatl qila berdilar. Yamutlarning ko'p atfollari otlarning oyoqlari ostida qolib, nechalari o'lub, nechalari nimjon bila ota-onalariga qichqurur erdilar. Ul holda yamutlarning ko'zlariga dunyovu jahon qorong'u bo'lub, Rusiya askariga aqsum bo'ldilar¹⁷⁵. Ba'zi xotunlarning ham chap qo'lida bolasi va o'ng qo'lida tig' bila Rusiya otlilarig'a hamla qilur erdilar. Bir miqdor urush bo'lg'ondin so'ng, Rusiya askari g'olib kelib, olarning ham hammalarin tig'u to'fang

¹⁷² *Koza* — kapa, chayla.

¹⁷³ «Yavma ta'tissamoi biduxonim mubin» — oyat, qiyomat-qoyimda ko'kka o'rlagan olov ma'nosida

¹⁷⁴ *Qazoq otlilar* — Rossiya lashkaridagi kazak askarlar nazarda tutilgan.

¹⁷⁵ *Aqsum bo'ldilar* — qasdma-qasdiga, hamlakor tashlandilar.

bilan qirib tamom etdilar.

Ba'zi zaxmdorlar o'luqlarning oralarida o'zlarini o'lukdek etib yotmish erdilar, Rusiya askari nayza bila urub o'lturur erdilar. Va ul yerda bir kichik ko'l bor erdi, yigirmadin ko'proq xotunlar o'g'lonlarin quchoqlariga olib ul ko'lga kirib suv ichida ekinlarning oralarida pinhon bo'lub turub erdilar, Rusiya askari olarni ko'rub miltuq o'qi bila olarni urub qatl etdilar.

Ul holda to'rt qazoq otli bir yamutning izidin yetib o'rtaga olib har tarafdin tig' urmoq boshladilar. Ul yamutning qo'lida hech yarog'i yo'q erdi. Onga ko'p zaxm urdilar. Qo'llaridin va tamomi badanidin qon oqib borur erdi. Yamut ko'rdi, bular oni o'lturmakchidurlar, g'ayratga kirib bir hamla qilib, ul qazoqlarning biridin qilichini qongirib qo'lidin olib ul qilich bila hamul to'rt qazoq otlini qatl etdi. Chun zaxmlaridin qon ko'p oqib erdi, behol bo'lub yiqilib qoldi. Ul holda ikki qazoq otli bu ahvolda ko'rub kelib otib va tig' bila urub shahid etdilar va Rusiya askari har yerda ziroatu xirman bo'lsa, o'tlab va uylarin tamom o'tlab borur erdilar, tokim Azmexsharg'a bordilar, oydin o'tub Hiloliyga bordilar va Hiloliyning qibla — kun chiqarida¹⁷⁶ Chandir otlig' mavzeg'a tushtilar.

Muning so'nggi kuni har tarafdin yamut askari namoyon bo'ldi. Prins Yujin ikki bo'lak qazoq otlini olarning taraflariga yuborib to'pchilarga to'plarni tayyor eting, deb amr etdi. Ul holda general Galavachof kelib askar bila yamutlarning tamoshosin etmak uchun bir depaga chiqib qarab turdi. Rusiya askari saf tutub borib yamutlarga to'p va miltuqlarni shiddat bila otmoq bunyod etdilar. Yamutlar tob keltura olmay hazimatga yuz qo'ydilar. Ul holda bir bo'lak Rusiya qarovuli yamutlarning yana bir bo'lagiga uchrashib yamutlarning guruhi alarning hammalarin qirib tamomi yarog'u asboblarin olib kettilar.

Bu kun o'tib kecha bo'ldi. Yamutlar Rusiya askariga shabxun urmoq uchun keldilar va bir necha miltuq otib Rusiyadin bir necha kishi qatl bo'lg'on holda Rusiya askari xabardor bo'lub musallah bo'lub miltuq otmoq boshladilar. Ondin so'ng yamutlar qaytib kettilar. Chun kecha o'tub kunduz bo'ldi, Galavachof o'tlanib Hiloliy qariyasiga bormoq uchun o'tlanib, otli va piyodalarning saflarin rostlab yo'lg'a kirdi. Qorshularida ko'p bog' devorlari va daraxtlar bor erdi. Galavachof ul orag'a kirmakdin xavotir tortib Hiloliyning g'arb tarafiga qarab gorudi. Ul holda osmondin bir qaro bulut paydo bo'lub, andog' qarong'u bo'ldikim, ko'z-ko'zni ko'rmas bo'ldi. Bu holatdin Rusiya askarining ko'ngullariga ra'bu haros mustavli bo'ldi¹⁷⁷. Andog'kim, qazoq otlilarining yuk yuklayturg'on tevalaridin biri bo'shalib askarning orasida har tarafga yugurur erdi, qazoq otlilari bir ulug' voqea zuhur etdi, degan gumon bila orqalariga o'girilib qochmoqchi bo'ldilar. Yana ba'zilarn mone' bo'lub bazo'r o'zlarin saqladilar. Ul holda yamut askari izdehomi tamom va g'avg'oni molokalom¹⁷⁸ bila ot qo'yub keldilar. Rusiya askari ham shiddat bila to'pler va miltuqlarni otmoqni bunyod etdilar. Yamutlar bodi sarsardek¹⁷⁹ kelib, Rusiya askariga oralashib jangi mag'luba bo'ldi.

Qazoq otlilarining sarkardasiga o'q tegib qatlg'a yetdi. Galavachofning qo'lig'a o'q tegib nokor bo'ldi¹⁸⁰. Boshdin oyoqi qon bo'lub, ul yerda bir joy topib panohlab o'lturdi. Arkoni harbiyaning mingboshilaridin biri muning yonida turub har nima buyurug'i bo'lsa, askarga yetkurur erdi. Ammo oning ham o'ng egnidin o'q tegib, boshdin-oyoq libosi qon erdi. Yamutlar urushga qizib Rusiya askarini qatl qilib borur erdilar. Bir tarafdin Janli vakil yemroli askari bila ot solib kelib o'zini askarga urub qatl qila berdi. Rusiya askari hazimatga yuz qo'yg'on suratda goh urushub, goh qochib borur erdilar. Janli vakil to'plarni Rusiyaning qo'llaridin oldi. Yamutlar qazoq otlilarining izlaridin yetib qilich bila eginlariga urar erdilar. Bir qo'li shonasidin ayrilib yerga tushar erdi. O'zlarni sher gumon etib yurugan qazoq otlilari tilkudek bo'lub, qochib kirmakka surox¹⁸¹ topmay iztirobi tamom bila qochib borur erdilar.

¹⁷⁶ Matndagi «Qibla» tushunchasida chalkashlik bor.

¹⁷⁷ *Ra'bu haros mustavli bo'ldi* — vahima, dahshat va qo'rquv yoyildi.

¹⁷⁸ *Molokalom* — qaytarplmaydigan.

¹⁷⁹ *Bodi sarsar* — shiddatli shamol.

¹⁸⁰ *Nokor bo'ldi* — ishga yaramay qoldi, safdan chiqdi.

¹⁸¹ *Surox* — teshik, tuynuk.

Ul holda yamutlar Rusiya askarini yaxshi iziga sirpib yuborgandin so‘ng o‘ljag‘a qizib ta‘qibni tark etib, mol olmoqg‘a muftalo bo‘ldilar. Ba‘zilari ot va yarog‘larg‘a egalik etmakka ovlashib, ba‘zilari o‘luklarning kissalarini oxtarib yurur erdilar. Ul holda Rusiya askari dubora jam‘iyat tuzib, hujum etib kelib to‘plarg‘a egalik etib, shiddat bila yamutlarga to‘pu miltuq otmoq bunyod etdilar. Yamutlar sarosima bo‘lub navijod yarog‘larning zarbatlariga tob keltura olmay hazimatga yuz qo‘ydilar.

Ondin so‘ng o‘lganlarni sanadilar. Rusiya askaridin ikki yuz qirq kishi va yamutlardin uch yuz kishi qatlg‘a yetgan erkanlar. Rusiya askari o‘z o‘luklarin jam‘ qilib bir yerda dafn etdilar. Bu urushda Prins Ujan ham uch yeridin muhlik¹⁸² zaxm ko‘tardi. Rusiya askaridin ko‘p kishi zaxmdor bo‘lub erdilar. Zaxmdorlarni xasta arobalarig‘a yuklab yo‘lg‘a ravon bo‘lub, Hiloliyg‘a keldilar. Galavachofning qo‘lig‘a filhol jarrohlar marham qo‘yub ilojlar etdilar. Galavachof qo‘lini bo‘yniga osib yurur erdi.

Muning so‘ngg‘i kuni yana yamutlarning izlaridin ravon bo‘ldilar. Chun kech bo‘ldi, bir yerga tushtilar. Oqshom nchida bir miqdor yamut va yemroli shabxun qasdi bila keldilar. Rusiya askari xabardor bo‘lub filhol saflarni rostlab, bir bog‘ bor erdi, oning devorin panohlab urushg‘a tayyor bo‘lub, ondin so‘ng uch bo‘lak askarni yamutlarning taraflariga yubordilar. Yamutlar shiddat bila hujum etib olarg‘a ot soldnlar. Olar lashkarga qaytdilar. Oralaridin bir nechalariga o‘q tegdi. Yamutlar Rusiya askarining bir tanob bo‘yi yovuqig‘a kelganda, Rusiya askari to‘pu miltuqlarini shiddat bilan ota berdilar. Ondin so‘ng yamutlar urushmay qaytib kettilar. Ondin so‘ng Rusiya askari piyoda saldatni rost tarafga va otlilarini chap tarafda qo‘yub bu suratda yamutlarning izlaridin yurudilar. Yo‘lda har vaqt saflarin rostlamoq uchun tavaqquf etar erdilar. Ul vaqtda yamutlar qazoq otlilarning ustiga ot solib bir miqdor urush etib yovuq erdikim, olarg‘a shikast bergaylar. Ul vaqtda yana shiddat bila to‘pu miltuq otmoqni boshladilar. Ondin so‘ng yamutlar yana bir miqdor izlariga qayttilar. Chun kech bo‘ldi, Rusiya askari bir yerga tushub atroflarig‘a qarovul qo‘yub farogat toptilar. Ammo ul kecha yamutlar bir necha daf‘a shubxun urmoq qasdi bila atrof g‘a kelib, qarovullarning g‘oyat ogohliq bila yuruganlarin ko‘rub, hech ish butkara olmay qayttilar. Chun kecha o‘tub saboh¹⁸³ bo‘ldi, Rusiya askari yana yo‘lg‘a kirdilar.

Ondin so‘ng yamut va tamomi turkmanlar bilkulliya¹⁸⁴ firorg‘a¹⁸⁵ yuz qo‘ydilar. Tamomi ahmolu asqollari va ayolu atfollark qola berdilar. Qarri kishilar va bemorlaru zaxmdorlar yo‘llarda aftonu xezon qochib borar erdilar. Rusiya askari olarning izlaridin yetib, hammalarnn shahid etdilar. Necha tifflarkim, ota-onalari shahid bo‘lub, qayong‘a borurlarin bilmay yig‘lashib, har tarafga yugurar erdilar, hammalari otlarning va arobalarining ostida qolib pora-pora bo‘ldilar.

Rusiya askari ul kun o‘lja olmoqg‘a mashg‘ul bo‘lub, yarim oqshom vaqtida ko‘p qoramol va qo‘yu teva va eshak suruklarin olib lashkargohg‘a keldilar. Ammo Gandumkonda Kaufman Galavachofning xabarin eshitmay xiyla iztirobg‘a tushub, o‘zi olardin bir xabar olmoqning fikrin etib, xon hazratlaridin bir miqdor aroba iltimosin etdi. Xon hazratlari tilagancha aroba berdilar. Kaufman ul arobalarini Galavachofning madadiga ba‘zi nimalar bila yubordi. Olar borur erdilar. Galavachofning tarafidin fathnoma bila ikki bo‘lak saldat kelur erdilar. Bularg‘a yo‘luqub o‘tub, Gandumkong‘a borib Kaufmanni ko‘rub fathnomaning mazmunidin ogoh bo‘lg‘ondin so‘ng xushvaqt bo‘lub farog‘at topti.

Ammo, Galavachof eshittikim, turkmanlar har yerda guruh-guruh jam‘ bo‘lubdurlar. Olarg‘a kishi yuborib itoat va inqiyodg‘a taklif etdi. Yamutlar javobida dedilar: «Emdi bizlar biyobonlarda o‘z boshimizg‘a yurub, qattig‘liq bila zindagonliq¹⁸⁶ etmakni Rusiya itoatidin yaxshiroq ko‘rarmiz». Ul kishi qaytib borib yamutlarning javoblarin Galavachofga bayon etdi. Kaufman bu xabarni eshitib, boshqa turkmanlarning qabilalarig‘a kishi yuborib, talab etilgan tazminotni bir haftada topib bersunlar,

¹⁸² *Muhlik* — halok etuvchi.

¹⁸³ *Saboh*—ertalab.

¹⁸⁴ *Bilkulliya* — tamoman, hammasi. Firor — qochish

¹⁸⁵ Firor — qochish

¹⁸⁶ *Zindagonliq* — tirikchilik.

vagarna, yamutning boshig‘a tushgan ish olarning boshlarig‘a ham tushar, degan amr yubordi. Qaboyil aholilari javob yubordilarkim: «Muncha mablag‘ni bir haftada mavjud etmak maholdur. Muhlati muddatin uzoqroq etmasalar, bu mablag‘ni bizlar jam‘ qila olmasmiz». Kaufman dedi: «Andoq bo‘lsa, o‘n to‘rt kun muhlat berduk». Bas, turkmanlar tazminotni jam‘ qildilar. Ba‘zi qabilaning chog‘aroqlarig‘a yigirma tillodin, ba‘zi qabilaning chog‘aroqlarig‘a o‘n besh tillodin tushub, bir laku yetmish ming tillo hisob bo‘ldi. Bechoralar ahli ayollarining shoyi, ya‘ni tuzuku bilazuk va g‘olivu faloslarin beshdin biru o‘ndin bir bahosig‘a sotdilar. Rusiya devonlari oldilarkim, bir necha zobit bu ishga ma‘mur bo‘lub, turkmanlarning tuzuklari g‘olilari va otlarig‘a baho qo‘yub olur erdilar.

Un kungacha bu ishga mashg‘ul bo‘ldilar. Muhlat muddati tamom bo‘lub, jam‘ qilg‘onlari sakson ming tillo erdi. Ondin so‘ng qolg‘on to‘qson ming tillo uchun bir yil muhlat berdi. Ondin so‘da shartnoma yozilib, xon hazratlari muhr etib Kaufmang‘a tasllim etdilar va daryoning orqa tarafidag‘i mamlakatlar Rusiyag‘a taalluq topib, daryo o‘rtada mushtarak bo‘ldi.

Xon hazratlari o‘zlariga adosi lozim bo‘lg‘on tazminotni har yilda bir miqdorini berib yigirma yilda tamom etmakchi bo‘ldilar. Otajon to‘raga Rusiya tarafidin vazifa ta‘yin etildi. Eron usarolaridin bir jamoa Erong‘a ketib erdilar, olarning sog‘u salomat borg‘onlarining xabari keldi.

Kaufmaniing Xorazmg‘a kelganidin buyon ikki yarim oy miqdori bo‘lub erdi. Chun Kaufman hamma ishlaridin forig‘ bo‘ldi, xon hazratlari bila vido‘ qilib, tamomi lashkari bila otlanib qaytib Oryoqg‘a ketdi. Chun daryodin o‘tub Oryoqg‘a bordi, Ivanufni Oryoqda hokim etib qo‘yub, yonida Dirisqurt otlig‘ mingboshi bila bir miqdor askar va bir necha to‘p topshurub o‘ziga mutaalluq askar bila Toshkandga ketdi. Qazonlidin kelgan gubernatur Qazonli askari bila Qazonlig‘a ketdi va Kandarlidin kelganlar Kandarliga ketdilar.

KAUFMAN QAYTIB QYeTGANDIN SO‘NG XON HAZRATLARINING VILOYaTNI MURATTAB ETGANLARINING BAYoNI

Vaqtekim, Rusiya askari ko‘chub o‘z viloyatlarig‘a kettilar, xon hazratlari taxti davlatda qaror tutub, Pahlavon Mirzoboshini Muhammadmurod devonbegining o‘rnig‘a devonbegi qildilar va Bekjon eshik oqosinikim, Rahmatullo yasavulboshining o‘g‘li erdi, otasining o‘rnig‘a yasavulboshi qildilar. Ul ovonda qaroqchilar bosh ko‘tarib yamutdii Oymongul va Shalmongul va Otakeldi qaroqchi va Xinot o‘g‘ri va Muhamkad G‘roz Quloq deganlar yo‘l urub va fuqaroning uylarin talab ko‘p fitnavu fasodlarni turg‘uzub yurudular va bulardin boshqa ham o‘g‘ri va qaroqchilar bag‘oyat ko‘palib raiyatni ko‘p tang etdilar.

Xon hazratlari eshitib navkarlarga amr etdilar, tokim ul o‘g‘rilarni dastgir etib kelturgaylar. Navkarlar o‘g‘rilarning taraflariga ketdilar. Ul asnoda Otakeldi qaroqchi qazoq chopmoqg‘a ketdi va Xinot o‘g‘ri taka chopmoqg‘a azm etdi. Otakeldi qazoqlarning qo‘llarida qatl bo‘lub, Xinotni ham takalar o‘lturub, ul ikki tiyraro‘zg‘orning nopok vujudlari lavsidingin¹⁸⁷ jahonni pok etdilar. Boshqa o‘g‘rilarni ham navkarlar bir-bir. tutub keltura berdilar. Xon hazratlari kelgan hamono osmoqg‘a buyura berdilar. Ot ko‘targan o‘g‘rilardin ko‘proqlari tutulub osilg‘ondin so‘ng raiyatning oralarida amniyat¹⁸⁸ paydo bo‘ldi. Chun qish kelib daryo to‘ngdi, ul ovonda Bayram uzun otlig‘ bir chovdar yamut va chovdarning talabgor yigitlaridin bir guruhi anbuhg‘a bosh bo‘lub daryodin o‘tub Rusiyaning qizil uylarin talab va o‘tlab ulug‘ fitnani barpo qilib, ko‘p o‘lja bila qaytiblurlar. Ivanuf bu holdin ogoh bo‘lub xon hazratlariga ariza yuborib, ul amvolningkim, oltmish ming manotlig‘ erkan, talabin etdi.

Xon hazratlari Mahmud yasavulboshig‘akim, chovdar sarkardasi erdi, amri oliy sudur toitikim, hamul mablag‘pnng nisfini¹⁸⁹ chovdardin undurub kelgay. Mahmud yasavulboshi ta‘zim qilib chovdar tarafig‘a ketdi. Va Xudoyor qushbegigakim, yamut sarkardasi erdi, buyurdildr: «Hamul mablag‘ning

¹⁸⁷ *Lavs* — ifloslik, bulg‘anch.

¹⁸⁸ *Amniyat* — omonlik, tinchlik.

¹⁸⁹ *Nisf* — yarim.

yana bir nisfinikim, o'ttuz ming manotdur, sen yamutlarg'a topdurub olib kelgil». Qushbegi ta'zim qilib, yamut tarafiga ketdi. Bu xabarni Bayram uzun eshitib qochib yurtidin chiqib ketdi.

Mahmud yasavulboshi borib chovdarlarg'a ul manotlarni to'latib olib keldi. Qushbegi ham yamutg'a borib o'ttuz ming manotni yamutlarg'a to'latib olib keldi. Xon hazratlari hamul oltmish ming manotni bir kishi bila Ivanufg'a berib yubordilar. Mundin bir yil o'tgandin so'ng Bayram uzun o'zga viloyatlarda g'urbatga toqat keltura olmay, oxir yana qaytib chovdar ichiga keldi. Manot to'laganlar ikki ming tillosin oldilar.

ERON USAROLARINING¹⁹⁰ YAMUTLARNING QULLARIDA QATLI OM BULG'ONI VA O'ZGA VOQYEOT ZIKRI

Hijratning ming nkki yuz to'qson ikkilanchi yilida Eron asirlaridin qolg'onlarikim, viloyatlarig'a ketmakning saranjomida erdilar, besh mingdnn zkyodrsq erdilar. Olarning ba'zilari Qattabog'da jam' bo'lub, ul atrofda yurur erdilar. Ba'zilari Toshhavzda yig'noq etib sokin erdilar. Bularning ko'proqlari oqolaridin tuhmat bila ko'p nimarsa olg'on va o'g'irlab ham ko'p mollarin olg'on va atrofni toroj etib ham ko'p nimarsa jam' qilib hammalari g'ani bo'lg'on erdilar. Xohishlari bu erdikim, ushbu amvol bila sog'u salomat Eronga borg'aylar. Avazgeldixon degan yamut kelib Eron usarolaridin ba'zilari bila do'st bo'lub olarg'a dedn: «Man sardor bo'lub sizlarni Erong'a olib borurmai». Hamma xushvaqt bo'lub onga ko'p nimarsa bermakning va'dalarin etib, oning bila ko'chub Toshhavzg'a bordilar. Toshhavzdog'i asirlar ham olarg'a yor bo'lub o'zlariga Ali Muhammad degan eroniyni xon etdilar. Ondin so'ng yo'lg'a kirib, Ko'hna Urganj tarafiga ravon bo'ldilar.

Avazgeldixon bir kishi bpla ohista yamutlarg'a xabar yubordikim: «Man asirlarga sardor bo'lub olib borurman. Olarning amvolu amtia¹⁹¹ va dinoru tapgalari bag'oyat ko'pdur. Albatta, talabgor yigitlar o'zlarini yetkurub bu moli g'animatdin bahramand bo'lsunlar». Yamutlar bu xabarni eshitib o'n ikki mingdin ko'proq kishi jam' bo'lub yo'lg'a kirdilar. Vaqtekim, Ali Muhammadxon Avazgeldixonni rohbar qilib yo'lg'a kirdi, Ko'hna Urganjga kelib jam' bo'lub, bir necha kun turub mushku mutaxara va ozqa shoyini tutub yo'lg'a kirib Mangg'ir ustidin yurub Qattig'oqar bo'yig'a kelib asirlar suv ko'tarmakchi bo'ldilar. Avazgeldixon man' qilib dedi: «Bu yerda suv ko'tarmang. Suvni Yagan qilichning bandig'a borg'ondin so'ng ko'taring». Alqissa, bularni suvdin o'tkarib Yagan qilichning bandiga yetkurmay bir suvsiz yerga tushurdi. Ul holda yamut lashkari boyakbor hujum etib kelib, asirlarning atroflarin ihota qilib tushtilar.

Ikki kungacha atroflarin olib, qamag'ondin so'ng asirlar tashnalikdin betob bo'lub chashmalar qozdilar. Hech biridin suv chiqmadi. Ondin so'ng asirlar mutafarruq bo'lub suv tarafiga yuz qo'ya berdilar. Ul vaqtda yamutlar olarning ustiga hujum etib, ot solib borib qatl qila berdilar. Ul asirlar ul yerda andog' qatli om bo'ldilarkim, olardin biri qutulmadi. Yamutlar benihoyat ko'p o'ljalarg'a ega bo'lub xurramu xushhol qabilalarig'a qaytib bordilar.

Hijratning ming ikki yuz to'qson uchlanchi yilida qazoq avboshlari hujum etib qabilalarg'a talon sola berdilar va yo'ldin o'tganlarni ham toroj eta berdilar. Ul jumladin biri qazoqdin olti yuz miqdori kishi chovdor ichida o'lturg'on maxdumlardin Mahmud eshonning ovbasig'a quyulub Mahmud Eshonni o'ldurub ko'p mollarini olib keta berdilar. Chovdarlar xabardor bo'lub otlanib chiqib izlariga tushtilar va Lavzon bo'yida izlaridin yetib urush solib, chovdarlar g'olib kelib qazoqlarni qatl qila berdilar. Ul yerda qazoqlardin besh yuz kishidin ko'proqi qatlg'a yetdilar. Chovdarlar soliman g'oniman¹⁹² qaytib ovbalarig'a bordilar.

Hijratning ming ikki yuz to'qson to'rtlanchisida Qulibek otlig' yamut ikki yuz otli yamut bila

¹⁹⁰ *Usaro* — asirlar.

¹⁹¹ *Amt'a* — matohlar.

¹⁹² *Soliman va g'oniman* — salomat va g'animat mollar bilan.

Chorjo'yg'a borib to'rt ming qaro qo'y bila tojikning bir bolasini olib qayttilar. Buxoro amiri bu voqeadin ogohliq topib, Ivanufg'a noma yuborib, ul amvolning astrdodini iltimos etibdur. Ivanuf xon hazratlariga ariza yuborib amirning iltimosin izhor etibdur. Xon hazratlari Xudoyor qushbegiga amr etdilar, tokim, yamut qaboyilig'a borib ul amvolni yamutlarg'a topdurub olib kelgay. Qushbegi ta'zim qilib chiqib o'tlanib bir miqdor navkar bila yamut qaboyilig'a borib tojikning bolasini topib oldi. Ondin so'ng to'rt ming qo'y uchun sakkiz ming tilloni qaroqchilarg'a solib olib kelturdi. Xon hazratlari hamul sakkiz ming tilloni va hamul tojikbachchani bir kishi bila To'rtko'lga yubordilar. Ivanuf xushhol bo'lub, amirning kishisiga topshurub yubordi.

MAHMUD YaSAVULBOSHINING MA'ZUL BULG'ONINING KAYFIYATI

Hijratning ming ikki yuz to'qson beshlanchi yilida xon hazratlari tamomi arkoni davlat va ayoni hashmat bila o'tlanib shikor azmin etib, Ko'hna Urganj tarafiga bordilar. Ul atrofda bir necha kun shikor etib aylanib kelib Pursig'a tushtilar. Ul yerda bir xabar eshitildikim, chovdardin bir jamoa urdug'a quyulmoqning saddidadurlar. Ba'zilar dedilar: «Olar bu ishda Mahmud yasavulboshi bila muttafaq ermishlar. Ne uchunkim, Urozmuhammad Bahodir degan chovdarkim, yasavulboshining kishisi erdi, ul jamoaning oralarida ermish». Xon hazratlari yasavulboshidin badgumon bo'lub, hazratlariga talab etib dedilar:

«Chovdarlarning taraflarig'a kishi yuborib, justijo' qilib ko'rgilkim, bu so'z rostmu?» Yasavulboshi ta'zim qilib toshqorig'a chiqib dedi: «Chovdarlarning ne hadlari bordurkim, mundog' ishga mubodarat eta olg'aylar?» Bas, justijo'sin ham etmay; orqayin o'ltura berdi. Ammo xon hazratlari imtihon yuzidin bir kishiga amr etdilarkim: «Yasavulboshining qushidin bir xabar olib ko'rgil, ul ishning justijo'sin etib yurubdurmu? Ye orqayin o'lturubdurmu?» Ul kishi kelib yasavulboshining qushidin xabar olib ko'rdi. Yasavulboshi orqayin o'lturubdur. Borib xon hazratlariga xabar berdikim, yasavulboshi brqayin o'lturubdur, Xon hazratlarining ul gumonlari yaqing'a mubaddal bo'lub g'azab bila buyurdilarkim, Mahmud yasavulboshini tutub band etdilar. Va Bobo mehtarga buyurdilarkim, Buldumsozg'a borib oning orqa tarafida Mahmud yasavulboshining yeri va havlisi bor erdi, Havlisini o'tladi va Urozmuhammad Bahodir boshliq badgumonliq etilgan kishilarning hammalarining uylarin o'tladilar.

Xon hazratlari Qizil taqirg'a tushub erdilar. Ondin ko'chub Hiloliyg'a keldilar. Onda bir kecha bo'lub, ertang bila o'tlanib kelib Taxtaning yovuqida yamut Qulmurod sardorning yeriga kelib borgoh va saropardani barpo qilib tushtilar. Qulmurod sardor xon hazratlariga bir yaxshi ot peshkash etib ko'p xizmatlar etdi. Besh muhrdor ham besh yaxshi ot va besh g'oli¹⁹³ bila kelib xon hazratlariga salom berdilar va tamomi yamutlar tuhfavu peshkashlar va g'olivu takanamadlar bila kelib xon hazratlariga salom berib izzatu hurmatlar etdilar.

Muning so'ngg'i kuni xon hazratlari ul yerdin ko'chub, Oq darbandga kelib tushub, ul yerda hammaga sarpoy berib, munipg so'ngg'i kuni kelib Xevaqq'a tushub taxti davlatda qaror tutdilar. Ondin so'ng amr etdilar: «Chovdarlardin har kishining Mahmud yasavulboshida haqqi bo'lsa, olsun!» Chovdarlardin ko'p kishi yasavulboshida haqqim bor deb keldilar. Amri oliy bila Mahmud yasavulboshining besh ming tillosin olib chovdarlarg'a berdnlar. Ondin so'ng Mahmud yasavulboshini azl etib, o'rnig'a Rahimbergan eshik oqosini yasavulboshi etdilar. Chovdarning sarkardaligi mehtarda qaror tutdi. Amr etdilarkim, emdi Mahmud yasavulboshi uyidin chiqmasun? Mahmud yasavulboshi uyidin chnqmay, o'z uyida mahbus bo'lub, umrining oxirigacha hamul mahbusliqda qoldi.

Yana ushbu yil zuhurg'a yetgan voqeotning biri budurkim, boshda Rusiya askari kelib shaharni muxosara qilg'onda Rahimberdibek ibn Olloberdi to'ra mag'furni Bog'ishamol darvozasida Qo'yub erdilar. Andog'kim, raqamzadayi kilki bayon bo'lub erdi.

¹⁹³ G'oli - qolin, gilam deb ham yuritiladi.

Vaqtekim, Kaufman shaharni sulh bila olib askari bila shaharga kirdi, Rahimberdibek ahli ayoli va bir necha xizmatkori bila qumg'a kirib Hirot tarafiga ravona bo'ldi. Necha kunlar yo'l yurub Hirotg'a bordi va Hirot podshohini ko'rub o'zin ma'lum etdi, Hirot shohi onga ko'p a'zozu ikromlar etib, vofir vazifa ta'yin qildi. Rahimberdibek bir necha yil Hirotta turdi va bir o'g'li bo'lub, otin Abdullo qo'yub erdi.

Bir kun haj irodasin etib Hirot shohidin ruxsat olib yo'lg'a kirib bir necha kun yo'l yuruganidin so'ng qaroqchilarg'a tushub tamomi amvoli torojg'a ketdi. Ondin so'ng ahvoli xarob bila taka elatig'a kelib bir necha oy qashshoqliq bila zindagonliq etib so'ngra qattig' bemor bo'ldi va bir necha kun bemorliq bila yotib baqo olamig'a rihlat etdi. Taka qaboyilining kadxudolari takfinu tajhizin etib namozin o'qub bir yerda amonat qo'yub Xevaqq'a kishi yuborib xon hazratlariga bu holdin ogohliq berdilar. Xop hazratlari taka kadxudolarig'a oning ahli ayolin va mayyitin¹⁹⁴ olib kelmakning amrin etib yubordilar.

Taka kadxudolari farmoni mujibi bila amal etib Raximberdibekning mayyitin bir talato'ng'a solib tevaga yuklab ahli ayolini kajavalarga mindurub yo'lg'a kirib, necha kunlar yo'l yurub Xevaqq'a yovuq kelganlarida faqirkim, bu huruf roqimidurman, Rahimberdibekning Muhammad Niyozbek va Otajonbek otlig' ikki o'g'li bilakim, amakzodalarimdurlar va soyir¹⁹⁵ qorindoshlar bila istiqbollari'g'a chiqib, Naymonda yo'luqub hamroh qaytib Bog'ishamol havlig'a kelturub tushurdukkim, ul havli Rahimberdibekning havlilari erdi. Onda Abdullobekni volidasi va ikki hamshirasi bila haramga yuborib Rahimberdibekning mayyitin amoratg'a eltib, Olloberdi to'raning go'rxonalarida tufroqqa topshurduk. Sadaq ollohi taolo. «Va mo tadri nafsun biayyi arzin tamut».

Hijratning ming ikki yuz to'qson oltinchi yilida Otajon a'lam baqo olamig'a azm etib, o'rnig'a Muhammad Rasul oxund rayisni a'lam etdilar. Oning o'rnig'a Abdullo oxund ibn Qozi Eshmurodni rayis etdilar. Abdullo oxund bag'oyat oqilu mudabbir¹⁹⁶ va dindoru rostkirdor va haybatli va siyosatli kishi erdilar. Chun rayis bo'ldilar, shariati g'arroning rivojig'a sa'ylar etib bozorlarni tuzladilar. Masjidlaru maktabxonalarini obod etdilar va ko'p yo'llarni tuzatdilar. Shaharu sahro xalqi ul hazratning haybatlaridin larzon erdilar. Hamma namozxonu masaladon bo'ldilar. Hech kimda ul yoro¹⁹⁷ yo'q erdikim, yo'l ustida sufa yasag'ay va yo yo'llarda yag'och qo'yub musulmonlarga yo'lni tangu tor eta olg'ay. Arzolu avbosh jamoalaridin ba'zilari ul hazratni Oymongul laqabi bila mulaqqab etmish erdilar. Ul uchurda Ramiq xalifa Shalmongul otlig' o'g'rini tutub qatl etib kallasini kelturdi. Ondin so'ng Oymongul navkarlarning stutlaridin larzon bo'lub Xevaqqa kelib xon hazratlaridin omon tilab kelib sayisxonag'a kirdi va xon hazratlariga peshkash etib bir yaxshi ot kelturdi. Xon hazratlari oning gunohin afv etib Yangiariqda onga joy berdilar. Qaroqchiliqdin tavba qilib xizmatda yurudi. So'ngra otashak kasali bila jahondin bordi.

Bir kun Abdullo rayis xon hazratlariga duo qilmoq uchun kelib erdi, xon hazratlarn so'radilarkim, «Ihtisobni¹⁹⁸ shariati g'arroning muqtazosicha etib yurursizmu?» Rayis eshon dedilar: «Ore, ihtisobni shariat muqtazosicha etib yurugonimiz uchun ba'zi arozil¹⁹⁹ bizni Oymongul laqabi bila mulaqqab etibdurlar». Xon hazratlari tabassum etib dedilar: «Andog' bo'lsa, bizda Oymongulning oti bordur. Oni sizga beroli. Bas, Oymongulning otin ul hazratga bernb ihtisobda aslo rioya va sustliqnp ravo ko'rmang», deb ta'kid etdilar. Rayis eshon xushhol bo'lub Oymongulning otin minib ihtisobg'a chiqib viloyatg'a yaxshi nizom berdilar. Hijratning ming ikki yuz to'qson yettilanchi yili qirq otli miqdori yamut qirg'a borib qazoqning yuz miqdori tevalarin surib kelib erdilar. Qazoqlar Rusiyag'a arz etpb Ivanuf xon hazratlariga ariza yuborib oning istrdodini iltimos etdi. Xon hazratlari Xudoyor

¹⁹⁴ *Mayyit* — o'lik jasad.

¹⁹⁵ *Soyir* — o'zga, boshqa.

¹⁹⁶ *Mudabbir* — tadbirkor.

¹⁹⁷ *Yoro* — jur'at.

¹⁹⁸ *Ihtisob* — hisob olish, hisoblash, tadqiqlash, tekshirish.

¹⁹⁹ *Arozil* — razillar, pastkashlar.

qushbegigʻa amr etdilar, tokim, borib yamutdin ul mollarni topib kelgay. Qushbegi taʼzim qilib chiqib oʻtlanib bir miqdor navkar bila yamut ustiga bordi va yamut kadxudolarin jamʻ qilib amri oliyni olargʻa yetkurdi va qirgʻa ketgon yamutlarni topib qirdin kelturgon tevalarin topdurub, yoʻq boʻlgʻon tevalarning har biriga yigirma tillo baho qoʻyub tangasini topdurub olib qaytib Xevaqqʻa kelib mulozamatgʻa yetdi. Xon hazratlari ul teva va nuqudni Ivanufgʻa berib yubordilar. Ivanuf qazoqlargʻa topshurdi.

Ushbu yil xon hazratlari Russiyadin Muhammadmurod devonbegi bila Rahmatullo yasavulboshinikim, emdi qaytib kelman-turgʻon sibirlik boʻlub Qazonligʻa yuborilgon erdilar, gunohlarin afv etib qaytarib Xevaqqʻa yubormaknng iltimosin etdilzr. Rusiya ulugʻlari maslahat bila bu soʻzni imferatur aʼzamga maʼlum etib yubordilar. Imferatur aʼzam xon hazratlarining iltimoslarin rad etmakni tariqi muruvvatdin baʼyid koʻrub, noiloj boʻlub olargʻa qaytib Xevaqqʻa bormoq ruxsatin berdi. Olar xushhol boʻlub kamoli surubla Xevaqqʻa tarafiga ravona boʻldilar. Olarnng sibir boʻlub ketganlariga yetti yil boʻlub erdi. Bir necha kun yoʻl torub Xevaqqʻa kelib ostonboʻsliq sharafi bila musharraf boʻldilar. Xon hazratlari gʻoyatda xushhol boʻlub olargʻa koʻp mehribonliqlar koʻrguzdilar. Muhammadmurod devonbegining devonbegiligi Pahlavon Mirzoboshigʻa va Rahmatullo yasavulboshining yasavulboshiliqi oʻzining oʻgʻli Bekjongʻa bar sabili oriyat²⁰⁰ mufavvaz²⁰¹ boʻlmish erdi. Mirzaboshini burungʻi Mirzaboshiliq mansabida va Bekjonni burungʻi eshik oqosiliq mansabida barqaror etib, Muhammadmurod devonbegiga devonbegilik mansabin va Rahmat yasavulboshigʻa yasavulboshiliq mansabin musallam tutdilar. Ikkovlari gʻoyatda xushvaqt boʻldilar. Ondin soʻng uylariga borib ayolu atfollarik koʻrub koʻp xushholliqlar dast berdi.

Muhammadmurod devonbegi ostoni oliyda rivoj topib, kun-kundin qadru manzalati²⁰² ortib borgohi oliyning muqarrablaridin²⁰³ boʻldi. Yamut sarkardaligin ham onga tafviz etdilar²⁰⁴.

Mirzaboshining qurbi²⁰⁵ boʻʻdgʻa²⁰⁶ tabdil²⁰⁷ topib, gʻoyatda charishon va oʻz ahvoli andishasida sarosimavu hayron boʻldi. Bir kun nihoyat betoqatliqidin ushbu bir necha abyotni aytib bir tanholiq vaqtni topib eltib, xon hazratlarining qoʻllarigʻa berdi. Abyot:

Mango, ey shahim, koʻp itob²⁰⁸ aylama,
 Gʻam oʻtida bagʻrim kabob aylama!
 Zagʻakga²⁰⁹ berib bulbul oʻrnida joy,
 Xumo²¹⁰ hamnishinin uqob²¹¹ aylama!
 Qilib yod shoyista²¹² xizmatlarim,
 Xato birla sahvim hisob aylama!
 Tuzub suhbat ahli jaholat bila,
 Kamol ahlidin ijtinob aylama!
 Qovib majlisingdin mani, gʻayrii
 Maqomimda noyib-manob²¹³ aylama!

²⁰⁰ *Bar sabili oriyat* — rioyat qilish yuzasidan.

²⁰¹ *Mufavvaz* — topshirilgan, ixtiyoriga berilgan.

²⁰² *Manzalat* — daraja, layoqat, qadr, martaba

²⁰³ *Muqarrab* — yaqin turuvchi, yaqin doʻst.

²⁰⁴ *Tafviz etmoq* — topshirmoq.

²⁰⁵ *Qurb* — yaqinlik.

²⁰⁶ *Boʻʻd* — uzoq, yiroq.

²⁰⁷ *Tabdil* — almashmoq, oʻzgarmoq.

²⁰⁸ *Itob* — qahr, gʻazab, qiynoq

²⁰⁹ *Zagʻan* — quzgʻun.

²¹⁰ *Humo* — afsonaviy qush, davlat qushi.

²¹¹ *Uqob* — burgut.

²¹² *Shoyista* — muvofiq, munosib, loyiq, maqbul, maʼqul.

²¹³ *Noyib-manob* — oʻrinbosar.

Chun xon hazratlari bu abyotni mutolaa qilib mazmunidin ogoh bo‘ldilar, bu so‘zlar xotirlarig‘a og‘ir kelib erdi, devonbegi hazratlarig‘a kelganda, ul abyotni devonbegining qo‘lig‘a berib Mirzaboshidin ranjidaxotir bo‘lg‘onlarining izhorin etdilar. Devonbegi ham mirzaboshidin ko‘p ranjidaxotir bo‘lub chiqib o‘z qo‘shig‘a kelib Ibrohim Sulton chopachig‘akim, oning muqarrablari jumlasidin erdi, abyotni berib xon hazratlarig‘a oning bu abyotni berib xotiri humoyung‘a noxush kelgonin bayon etdi. Chun Ibrohim Sulton bir shoiri xushbayon erdi, filbadiha, oning ul besh baytiga bu besh bayt bila javob aytdi, abyot:

Alo, ey adab rasmini bilmagan,
Bu tavr ila shahga xitob aylama!
Birov shod o‘lub topsa o‘z rutbatin²¹⁴,
Sen o‘z joninga ko‘p azob aylama!
Berib xizimatingdin zarar yurtg‘a,
Yana dema oni, hisob aylama!
Chu johnl o‘zungsen, desang yaxshidur
Ki, jahl ahlidin ijtinob aylama!
Hasad o‘tini tez etib siynada,
Ul o‘t ichra bag‘ring kabob aylama.

Muhammadmurod devonbegi oning bu javobidin xushhol bo‘lub, filhol, birov bila mirzaboshig‘a irsol etdi. Mirzaboshi ul abyotni mutolaasidin bir qad uchub ul abyotni xon hazratlariga berganidin ko‘p nodimu²¹⁵ pushaymon bo‘ldi.

Hijratning ming ikki yuz to‘qson sakkizlanchi yilida Marv takalaridin sakkiz yuz otli Jayhundin o‘tub Rusiyag‘a chapovul urmoq niyati bila otlanib chiqib Regi Xorazmdin o‘tub Jayhun kenorig‘a kelib bir necha kema topib, daryodin o‘tub atrofni toroj etmakka ishtig‘ol ko‘rguzdilar²¹⁶. Rusiya askari bu holdin ogoh bo‘lub chiqib olarning taraflariga to‘pu to‘fang otmoq bunyod etdilar. Takalar o‘qg‘a tob keltura olmay, hazimatga yuz qo‘ydilar. Uch kishi olardin Rusiya askarining qo‘llarig‘a tushti. Rusiya hokimi olarni zindonda mahbus etib qo‘yub sakkiz yildii so‘ng yuboribdurlar. Vaqtekim, taka Rusiyadin bosiddi, daryodin o‘tub, Fatang ustiga keldilar. Fatang kadxudolari jam‘ bo‘lub olar bila xabarlashtilar. Takalar dedilar: «Bizlar maslahat bila Rusiyag‘a chapovul urmoq uchun chiqib erduk, alhol, sielarga mehmondurmiz. Kerakdurkim, bizlarga mehmondorliq etgaysizlar. Kadxudolar qabul qilnb, bir necha o‘kuzu qo‘y va bir miqdor yog‘u birinj va ot yemi va kulta hozirlamoqg‘a muqayyad bo‘ldilar va qal‘adin tashqarida o‘lturg‘on elatg‘a ham ohista xabar berib ayolu atfollarin filhol qal‘ag‘a ko‘churmakka amr etdilar. Elat hamul kecha ichida tamomi ayolu atfolu amvollarini olib qal‘ag‘a kirdilar.

Chun oqshom o‘tub kunduz bo‘ldi, takalar do‘stlikni dushmanliqg‘a mubaddal etib, ahli Fatangga aqsum bo‘ldilar. Xalq qochib qal‘ag‘a kira berdilar. Kadxudolar bu holdin Xevaqq‘a xabar yubordilar. Takalar qal‘aning tashqarisida qolg‘on ahmolu asqolni talab, qal‘aning darvozasn oldiga kelib xohladilarkim, qal‘ag‘a kirgaylar. Aholi o‘q otib takalardin uch kishini o‘lturdilar. Takalar o‘luklarin tiladilar. Ahli Fatang bermadilar. Takalar noiloj bo‘lub ko‘p qo‘yu teva va qaromol surib olgan o‘ljalarin otu tevalarga yuklab qumg‘a kirib Marv tarafiga qaytilzr. Vaqtekim, Fatangning jarchisi Xevaqq‘a keldi, takalarning Fatangga hujum etganlarining xabarin berdi. Xon hazratlari buyurdilar: «Xudoyor qushbegi va Hakim otaliq navkarlar bila borsunlar». Bas, Ramiq va Xudoyor va Rahmanberganboy va Pahlavon Niyoz yuzboshi G‘oziobod va Shohobod va Manaq va Toshhavz

²¹⁴ *Rutbat* – martaba, daraja

²¹⁵ *Nodim* — afsuslanuvchi, nadomat qiluvchi.

²¹⁶ *Ishtig‘ol ko‘rguzmak* — shug‘ullanmoq.

otlilari bila kelib bularg'a hamroh bo'lub Beshariq va Hazorasp otlilarin ham olib olti yuzdin ozroq otli bila Fatangga bordilar. Ko'rdilarkim, takalar qaytib ketubdurlar, tiladilarkim, izlaridin borg'aylar. Ba'zilar dedilar: «Olar sakkiz yuz otlidurlar. Hammalarining qo'llarida xeyli miltuqlari bordur. Sizlar bu sahl va oz otli bila olarning izlaridin bormag'oningiz yaxshiroqdur». Bu so'z bularg'a ma'qul bo'lub ta'qibning tarkin etib qayttilar. Xudoyor qushbegi Hakim otaliq bila Xevaqq'a kelib xon hazratlarini ko'rub, voqeani bayon qildilar. Bu voqeadin sakkiz yil o'tgandin so'ng, uch taka Hallang mavzeidakim, Toshhavzning orqa kunbotar tarafida voqedur, o'lturumli taka qorindoshlarining yonig'a kelib debdurlar: «Mundin sakkiz yil burun bizlar marvdin sakkiz yuz otli bo'lub Rusiyann chopmoq uchun To'rtko'lga kelib erduk. Yo'ldoshlarimiz Rusiyaning o'qlariga tob keltura olmay bosilib kettilar. Bizlar qo'lg'a tushub hanuzg'acha Rusiyaning bandida erduk. Alhol, ondin maxlas topib keladurmiz».

Ushbu yil Muhammad rizo otaliq jahondin borib, ondin Muhammad Solihbek va Muhammad Safobek otliq ikki o'g'ul qoldi. Xon hazratlari Shohniyozbek ibn Hasanmurod qushbeginikim, oni Bekjonbek der erdilar, oning o'rnig'a otaliq etdilar.

Hijratning ming ikki yuz to'qson to'qquzlanchi yilida Ibrohimxo'jakim, Xonqohda Sayyid Otoyid xo'jalardin Sayyid Muhammadxo'ja mutavallining o'g'li erdi. Va xon hazratlariga tog'aliq nisbati bor erdi. Bu sababdin shaharga kelib xon hazratlarining mulozamatlarida bo'lur erdi. Ul asnoda chovdar ichida Xolmuhammad eshon otlig' bir kishi sarkashlik bunyod etdi. Xon hazratlari Ibrohimxo'jani oning go'shtobig'a²¹⁷ ma'mur etdilar.

Ibrohimxo'ja G'ozibod va Anbor va Qilichboy va Toshhavz otlilari bila chovdar ustiga borib Eshonni dastgir etib qaytib keldi. Xon hazratlari ko'p xushhol bo'lub Ibrohimxo'jag'a ko'p mehribonliqlar ko'rguzdilar va xizmat etgan sarkarda va navkarlarga in'omlar berib hammalarin xushhol etdilar. Ibrohimxo'ja bora-bora dargohi oliyda bag'oyat muqarrab bo'lub xon hazratlari mehtar va qushbegi dog'i yurtning daftarlarin olib Ibrohimxo'jag'a topshurdilar. Bularda mahzi²¹⁸ mehtar va qushbegi degan otdin boshqa nima qolmadi va Muhammad Ya'qub ibn Abdulrahimboynikim, avlodi Miralidin erdi, devon etdilar, Oni xalq xo'janing devoni der erdilar. Yurtning tamomi daftari oning qo'lida turdi.

Ushbu yil xon hazratlari Peterburg' viloyati azmin jazm etib, o'runlarida birodarlarn To'ra Murod to'rani joynishin etib xizmatig'a Ibrohimxo'jani ta'yin qilib va shaharning mirshabligin Abdulrahman sarhangg'a²¹⁹ tafviz etib xizmati humoyunlarida Muhammadmurod devonbegi va Yusuf mahram va Muhammad mahram va g'ayruhumni olib ketib uch oydin ko'proq muddatda qaytib keldilar. Ketganda Qo'ng'irotdin ketib erdilar, kelganda ham ul yo'ldin keldilar. Hamma istiqbollari'ga chiqib yurtldi ajab bir xushholliq paydo bo'ldi. Bu safarda Vaysbobo karvonboshi xon hazratlariga shoyista xizmatlar etib, xizmatlarida qurbu manzalat paydo qildi.

Vaqtekim, xon hazratlari Peterburg'din qaytib kelib taxti davlatda qaror tutdilar, Ibrohimxo'jag'a mehribonliqlar ko'rguzub bilkulliya o'zlariga vaziri jumlat ul-muluk²²⁰ etdilar. Ammo Ibrohimxo'ja bag'oyat mudabbir va kordon²²¹ kishi erdi, viloyatg'a yaxshi nizomlar berdi. Xon hazratlari oning ra'yi bila burung'i podshohlarga xizmat etib o'tgan qadim ul-xizmat davlatxohlarning avlodlarin topib otobobolarining o'runlarida barqaror etdilar. Misli Qilichbek ibn Mahmudbek ibn Shohmurod inoqni bobosining o'rnida o'lturg'uzub inoq etdilar va Rahmanberganbek ibn Olloberganbek ibn Xudoyberganbek ibn Olloberdi to'rayi mag'furni Manqit otaliqi Annaboy otaliqning o'rnnda otaliq etdilar va To'ramurodbek ibn Yaxshimurodbek ibn Bobojonbek nbn Olloberdi to'rann uyg'ur otaliqining o'rnig'a otaliq etdilar va Xudoyor qushbegining birodari Olloyorbekni ham otaliq etdilar. Qipchoq otaliqi Hakim otaliq jahoni foniyg'a vido' qildi, o'g'li Abdullobekni otasining o'rnig'a otaliq

²¹⁷ *Go'shtob* — quloqni burab qo'yish, ta'zirini berish.

²¹⁸ *Mahz* — faqat, faqatgina, yolg'iz.

²¹⁹ *Sarhang* — muayyan lashkar bir qismining boshlig'i (polkovnik singari).

²²⁰ *Jumlat ul-muluk* — butun mamlakat.

²²¹ *Kordon* — ishbilarmon.

ztdilar va Muhammad Murodbiy Bobobiyning oʻrnigʻa biy boʻldi. Tagʻoy mirobnng oʻgʻli Abduqodirbek otasining oʻrnigʻa mirob boʻldi. Ortiqbiynnng oʻgʻli Abdullobek birodarzodasi Avazbiyning oʻrnigʻa biy boʻldi va Avazmurodbiyning oʻgʻli Sayyidbek otasining oʻrnigʻa biy boʻldi va Muhammad Qarim mirob ibn Sulton mirobning oʻgʻli Nurillobek mirob boʻldi. Abdullobek ibn Otaniyozbek ibn Abdusattorbek ibn Abduljabborbek ibn Doʻston qushbegi ibn Odina Muhammad otaliq magʻfurni mirob etdilarkim, bu Abdullo mirob Zagʻcha laqabi bila mulaqqabdur. Qipchoq Qutluqmuhammadbekning avlodidin Ahmadbek inoq boʻldi va Bekjon otaliqni Gurlonga hokim etdilar va Rahmanbergan otaliqni Qilichboygʻa hokim etdilar. Va Nurillo mirobni Kotgʻa hokim etdilar va har mezonda bu amaldorlarni shaharlaru qalʼalarning solgʻutlarin undurub kelmakka yuborur erdilar. Solgʻutning dahyaku choparlari bulargʻa taalluq topar erdi. Bulargʻa mundin boshqa maʻxazlar ham taʻyin etdilar. Alqissa, tamomi qadim ul-xizmat davlatxohlarning avlodlarini turluk inʼomlaru johu martabalar bila xurramu xushhol etdilar va Ibrohimxoʻjaning amakzodasi Sayyid Abdulloxoʻjani Hazoraspga hokim etdilar.

Ul ovonda taka avboshlaridin bir jamoa kelib Regi Xorazmda yurugʻanlariga chapovvul urub bir miqdor oʻtunchi va koʻmurchilarni surub ketdilar. Sayyid Abdulloxoʻja bu xabarni eshitib, bir miqdor navkar bila borib olar bila urushub shikast berib, chapovvul urub olgʻon tamomi amvollarni qaroqchilarning qoʻllaridin olib toʻrt tirik va olti kalla bila kelib, altofi shohonaga mazhar boʻldi. Ondin soʻng viloyat oʻgʻri va qaroqchilardin farogʻat topib raiyatning oralarida amniyat paydo boʻldi.

Bir necha yil bu tariqada osudaliq bila oʻtub hijratning ming uch yuz toʻrtlanchi yili va safar oyida Muhammadrizo toʻra ibn Olloquli Bahodirxon baqo olamigʻa azm etib, ondin toʻrt oʻgʻul qoldi. Avvalgʻisi Avaz Muhammadbek, ikkilanchisi Muhammad Nazarbek, uchlanchisi Muhammad Aminbek, toʻrtlanchisi Muhammad Solihbek erdi.

Bu voqeadin besh oy oʻtgandin soʻng yana ushbu yildakim, it yili erdi, rajab oyining avoyilida Eltuzar inoq ibn Rahmanberdiy magʻfur dorilfanodin dorilbaqogʻa rihlat koʻrguzub ondin yetti oʻgʻul yodgor qoldi. Avzalgʻisi Abdurrahimbek, ikkilanchi Toʻramurodbek, uchlanchi Abdulkarimbek, toʻrtlanchi Abdullobek, beshlanchi Muhammad Solihbek, oltinchi Abdulxoliqbek, yettilanchi Muhammad Murodbekdur.

Yana ushbu yil Iso toʻrayi ibn Rahimqulixon magʻfur haj niyati bila xon hazratlaridin ruxsat hosil qilib, shaʻboni muazzamning oʻn yettilanchisida shanba kuni Xevaqdin chiqib yoʻlgʻa kirdilar. Bu sayrlarida manzil-bamanzil borgʻon yerlarida ajoyibotu gʻaroyibotdin ne koʻrsalar, kitobat qaydigʻa kirguzub bir sayohatnoma bitdilar va onda soʻzni iboratoroliq bila bayon etib, balogʻatning dodin berdilar. Ne uchunkim, ul hazrat bir fozili suxandon va shoiri xushbayon erdilarkim, oʻzlarin Xusraviy taxallusi bila mutaxallis etib, sheʻr ham aytur erdilar. Bayt ul-haramning ziyorati shavqida bir qasida oytibdurlar, ushbu bayt ondindur. Bayt:

Ey, xush ul davlatki, saʻy aylab Safovu Marvada²²²,
Boʻlmoq Ismoildek Minoda qurboni Haram.

Va bu bayt ul qasidaning maqtaʻidur, bayt:

Sayri gulshan Xusraviyga kelmasa xush, ne ajab,
Orzu koʻnglidatur gashti biyoboni haram.

Alqissa, koʻp viloyatlarning sayrin etib Istanbulgʻa borib Xalifa hazratlari bila musohabatu muvonasat etib, xalifaning xazinalarining sayrin etib, Istanbulning ajoyibotlari sayrin ztib Makkayi muazzamagʻa borib, tamomi manosiki hajning sharoyitin bajo kelturub, ondin soʻng Madinayi

²²² *Safo va Marva* — Kaʻbadagi ikki togʻ. Hojilar haj asnosida bu ikki togʻ orasidan surʻat bilan oʻtib qaytadilar.

munavvaraga borib, Rasul Akram sallalloh alayhi vassallamning ravzayi shariflariniig ziyoratlarin etib, ondin so'ng quddusi Sharifga borib, masjidi Aqsoning ziyoratin etib va ul yerlarda yotg'on tamomi anbiyoyi alayhim us-salavotu vas-salomning ziyoratlarin etib, hijratning ming uch yuz beshlanchisida qaytib kelib, tamomi xeshu aqrabolar bila ko'rushub xon hazratlarini ko'rub, xon hazratlari po'rsishi mushfiqona bila ko'p mehribonliqlar ko'rguzdilar.

Mundin ikki yil miqdori o'tub, hijratning ming uch yuz yettilanchisida sig'ir yili Ibrohimxo'ja rihlat ko'sin²²³ urub, jahoni foniydin saroyi boqiyg'a intiqol etdi. Ondin to'rt o'g'ul qoldi. Avvalg'isi Ismoilxo'ja, ikkilanchi Islomxo'ja, uchlanchi Ishoqxo'ja, to'rtlanchi Muhammad Ya'qubxo'ja erdi, Pahlavon mirzoboshi oning tarixi vafoti uchun kam-besh yigirma bayt miqdori aytili, faqirning yodimda qolg'oni ushbu bir bayt erdi. Bayt:

Komil ul Sayyid yuzin ko'rmay dedi,
Xo'ja Ibrohimi jannat joygoh.

Maxfiy qolmasunkim, bu tarix adad yuzidin oltmish ziyod erdi. Amali ta'miya²²⁴ bilan «Sayyid yuzin ko'rmay debsen», adadining isqotig'a²²⁵ ishorat etibdur. Chun «sen» oltmishdur, oltmish soqit bo'lsa, tarix durust bo'lur.

Chun Ibrohimxo'ja jahondin bordi, xon hazratlari Sayyid Abdulloxo'jani Hazoraspdin kelturub oning o'rnig'a qoyim-maqom etdilar va Islomxo'ja ibn Ibrohimxo'jani Hazoraspga hokim etib yubordilar. Mundin bir yil o'tub, hijratning ming uch yuz dog'i o'n birlanchisida Ibrohimxo'janing devoni Muhammad Ya'qub devonkim, sil kasaliga muftalo erdi, jahoni foniydin olami boqiyg'a yuz qo'ydi. Ondin Abdulrahim otlig' bir o'g'ul qoldi. Xon hazratlari oni otasining o'rnig'a devon etdilar. Chun Abdulrahim yosh erdi, Sayyid Abdulloxo'janing Hazoraspsda hokim erkanida Muhammad Amin degan bir kishisi bor erdikim, Hazoraspga nizom berib tamomi Hazorasp aholilarining duolarin olib yurur erdi. Oni kelturub Abdulrahimning yonida qo'ydi, tokim, daftardorlik va fuqaroparvarlik rusumining ta'limin etgay, so'ngra devonliqning o'zi Sayyid Abdulloxo'janing ra'yicha Abdulrahimda turmay Muhammad Aminga intiqol etib oni Muhammad Amin devon dedilar. Ushbu yil Iso to'ra jahoni foniyg'a vido' qilib; ondin o'g'ul qolmadi. Hijratning ming uch yuz o'n uchlanchi yilida Qadam yasavulboshi jahondin borib, ondin o'g'ul qolmadi. Xon hazratlari oning o'rnig'a Yunus mahramni yasavulboshi etdilar.

Sanayi hijriyning uch yuz o'n to'rtlanchisida muvofiqi bijan yili xon hazratlari Peterburg' safari azmin jazm etib shahzoda Ubaydullo to'rani o'runlarida joynishin etib, xizmatlarig'a Sayyid Abdulloxo'jani ta'yin qilib, xizmatlarida Muhammadmurod devonbegi va Muhammad mahram va Yunus yasavulboshi va g'ayruhumni hamroh qilib Peterburg' tarafiga ketdilar. Bir necha oydin so'ng davlat bila yana sog'u salomat kelib hamma istiqbollari'g'a chiqib viloyatda ajab xushvaqqliq paydo bo'ldi. Xon hazratlari kelib taxti davlatda qaror tutdilar.

Hijratning ming uch yuz o'n oltinanchisida va shavvol oyi va panjshanba kunida Sayyid Abdulloxo'ja baho olamig'a xirom etib, ondin Muhammad Aminxo'ja va Sa'idulloxo'ja otlig' ikkk o'g'ul qoldi. Xon hazratlari Islomxo'jani Sayyid Abdulloxo'janing o'rnida qoyim-maqom etdilar.

Mundin bir yil o'tgandin so'ng, xon hazratlari Muhammadniyoz devong'a Tozabog' havlisin yiqib o'rnig'a bir havli toshdin bino qilmoqni buyurdilar. Hijratning ming uch yuz o'n sakkizlanchi yili va zulhijjaning beshlanchisida dushanba kuni hazrat shahzodayi zamon va valiahdi davron amri oliy bila Toshkandga ketmakka ma'mur bo'lub, Husayn Muhammadboy va Omonkeldiboy xizmatlarida ketmakka ta'yin toptilar. Bas, shahzodayi jahon Ibrohimxo'ja ibn Ya'qubxo'ja va Sohib Nazarboy ibni Bobo mehtar va Ashur mahram va g'ayruhum bila mazkur bo'lg'on kunda Toshkand azmin etdilar.

²²³ *Rihlat ko'si* — bu dunyodan ketish, o'lim nog'orasi.

²²⁴ *Amali ta'miya* — muammogo'ylikdagi bir usul, biror narsani pinhon etish yoki o'chirish.

²²⁵ *Isqot* — muammogo'ylikdagi soqit qilish, olib tashlash, yo'q qilish usuli.

Borib Toshkandning sayrin etib, bir necha kun turub, ondin so‘ng, Xorazm tarafiga murojaat etib, bir necha oyning ichida davlat bila qaytib kelib padari buzrukvorlarining dastbo‘sliqlari sharafi bila musharraf bo‘ldilar.

Hijratning ming uch yuz o‘n to‘qquzlanchi yilida Muhammadmurod devonbegi olami foniyg‘a vido‘ qildi. Ondin olti o‘g‘ul qoldi. Avvalg‘isi Husayn Muhammadboy, ikkilanchisi Omonkeldiboy, uchlanchisi Shayx Nazarboy, to‘rtlanchisi Qutlug‘ Qadam, beshlanchisi Qutlimurodboy, oltinlanchisi Xudoyberganboydur.

Hijratning ming uch yuz yigirmalanchi yili yamut avboshlari har tarafdnn tug‘yon etib, yo‘lchilarni talab, mollarin toroj etmakni boshladilar va usto Safar Ali degan yamut solg‘utni bermadi. Bu so‘zlarning istimo‘idin xon hazratlariga g‘azab mustavli bo‘lub, tamomi o‘zbek va chovdar va Ota va Qarodoshli lashkarlarin jam‘ qilib, shahzoda Sayyid Abdullo to‘rani o‘runlarida joyinishin etib, yonlarida Shayx Nazarboyni qo‘yub yamut ustiga ravon bo‘ldilar. Bu safarlarida hazrat shahzoda Sayyid Asfandiyor to‘ra doma iqbolahu ham‘inon erdilar. Chun yamut ustiga bordilar, Nurjon Bahodirni bir miqdor lashkar bila usto Safar Alining ustiga ma‘mur etdilar. Nurjon Bahodir borib bir miqdor otishg‘ondin so‘ng, usto Safar Alini dastgir etib, boshin kesib havlisin toroj etib va o‘tlab boshin olib keldi.

Ondin so‘ng xon hazratlari hazrat Sayyid Asfandiyor to‘ra doma davlatuhuni Taxta tarafiga irsol etib o‘zlari kuch qilib Toshhavz tarafiga ravon bo‘ldilar. Borib Toshhavzg‘a tushub onda o‘n to‘rt kun miqdori tavaqquf etdilar va Naqibxo‘jani solg‘ut olmoqg‘a ma‘mur etib Taxtag‘a yubormish erdilar. Chun hazrat Sayyid Asfandiyor to‘ra doma davlatuhu Taxta tarafiga azm etdilar. Chun Taxtag‘a bordilar, onda havlilariga tushub qaror tutdilar. Har tarafdin fuqaro eshitib, kimning yamutlarda haqlari bo‘lsa, arz eta berdilar. Shahzodayi jahon navkarlarga buyurub, urub olib beraberdilar. Moli talang‘on kishilar ham arz etib shahzodaniig amri oliylari bila navkarlar o‘g‘ri va avboshlardiya urub topdurub beraberdilar. Tamomi Xorazm aholilaridin kimning yamutda haqqi bo‘lsa, xabar eshitib kelib, yamutlardin haqdarin oldilar. Shahzoda o‘n uch kun miqdori Taxtada turdilar. Kishi qolmadikim, yamutda haqqi bo‘lub, ul haqqini olmayin qolg‘on bo‘lg‘ay. Ondin so‘ng, shahzoda otlanib Toshhavz tarafiga ravon bo‘ldilar. Naqibxo‘ja hanuz solg‘utni undurub bo‘lg‘oni yo‘q erdi, ul Taxtada qoldi. Yonida bir miqdor navkarni shahzoda solg‘ut undurmak uchun qo‘yub ketib erdilar. Olar bila solg‘ut undurmakka muqayyad bo‘ldi. Shahzoda rikobi humoyunlaridag‘i lashkarlari bila Toshhavzg‘a borib podshohi oliyjahning mulozamatlari sharafi bila musharraf bo‘ldilar.

Xon hizratlari shahzodaning Taxtada etgan ishlarining xabarlarin kun-bakun eshitib g‘oyatda xushholu minnatdor erdilar. Hazratlariga kelgan hamono og‘ushlarig‘a olib ko‘rushub favqulodda navozishu mehribonliqlar izhorin etib, ko‘p minnatdor bo‘ldilar.

Muning so‘ngg‘i kuni xon hazratlari otlanib, yo‘lg‘a kirib Hiloliyg‘a borib tushtilar. Ondin otlanib Oqupaga borib tushtilar va ondin otlanib Ko‘hna Urganjga borib qaror tutdilar va o‘rnda bo‘lgon avliyoullahning mozori fayzosorlarining ziyoratlarin etib ko‘p nazrlar va sadaqalar berib hammaii xushhol etib va o‘n besh kun miqdori ko‘hna Urganjda turub, ondin so‘ng inoni azimatlarin²²⁶ Xevaq tarafiga ma‘tuf²²⁷ etib tajammuli ujbi²²⁸ bila yo‘lg‘a kirib yurudular. Har elningkim, ustidin o‘tar erdilar, ul elning sag‘iri-kabiridin tamomi aholilari imomu muazzinlari bila istiqbollarig‘a chiqib yo‘l ustida turub fotiha berib va duo qilib qolur erdilar. Bu tariqada besh kun yo‘l yurub Xevaqning yovuqig‘a kelganlarida tamomi ulamo va tamomi Xevaq aholilari istiqbollarig‘a chiqib duoyi davlatlarin etdilar.

Faqirg‘a kitobi «Tarixi Tabariy»ni forsiy tilidin turk .tiliga tarjima etmak xizmatin buyurib erdilar. Bu sababdin rikobi humoyunda keta olmay amri oliylari bila qolib erdim. Man ham istiqbollarig‘a chiqib duo qildim. Chun g‘oyat shon-shavkatu shikvayi hashmat bila kelib shaharga kirib kelib taxi

²²⁶ *Azimat* — yo‘nalish, safarga jo‘nash.

²²⁷ *Ma‘tuf* — qaratmoq, mayl ettirmoq.

²²⁸ *Tajammul ujbi* — davlatmandlik shuhrati.

davlatda qaror tutdilar, muning so'ngg'i kuni bir g'azalnikim tahniyat²²⁹ qudumlari uchun aytib erdim, hazratlarig'a ul g'azalni berildi. Ul g'azal budur. G'azal:

Safardin qaytibon nusrat bila shohi jahon keldi,
Hamono elni jonsiz tanlariga toza jon keldi.
To'fangu to'p sadosidnn qilib gardun qulog'in kar,
Tazalzul ko'rguzub satvat bila chun qahramon keldi.
Siyosat o'tig'a o'rtab bori bug'pu inod ahlin²³⁰,
Sarosar barcha kishvarni qilib dorilamon keldi.
Adolatni shior aylab, fasod ahlini xor aylab,
Karamlar oshkor aylab shahi getisiton keldi.
Yetolmay erdi armonda necha darmondayi g'amgin,
Hamul aftoda miskinlarni aylab shodmon keldi.
Firoq akyomi poyong'a yetib, ketdi g'amu kulfat,
Masarrat maymanat o'rnig'a oning tav'omon²³¹ keldi.
Bayoniy, xurdayi nazmingni olida nisor etgil,
Bihamdullohki, davlat birla shohi xurdadon keldi.

Muning so'ngg'i kuni yana bir qasida ham aytib eltib hazratlariga berildi, ul qasida budur. Qasida:

Siposu sano²³² hamdi behad son,
Ongakim, erur sone'i²³³ kun-fakon²³⁴.
Bori olam ahliga xalloq ham,
Murabbiydur ul qodiri g'aybdon.
Tavonovu dono va binodurur,
Ayondur onga oshkoru nihoi,
Jahonu jahon ahlinin beniyoz,
Olardin ongadur na sudu ziyon.
Emas kunhi²³⁵ zotig'a mumkin oning,
Vusuli uquli fahuli jahon.
Ne san'atda g'aflat, ne ajzu qusur,
Ne asbobi olat ongadur avon.
Bino qildi sun'ini boniylari,
Muallaq, mutabbaq to'quz osmon.
Kavokib, anosir, mavolid ham,
Zaminu zamonu maknnu makon.
Olarda ne mavjud esa borig'a
Vujud etdi ehson karon to karop.
Ham insonni tufroqdin ijod etib,
Oni ayladi dahrda hukmron.
Bori olamu ahlining xalqidur,

²²⁹ *Tahniyat* — qutlash, tabriklash.

²³⁰ *Bug'yu inod ahli* — dushmanu sarkashlar.

²³¹ *Tav'omon* — egizak.

²³² *Siposu sano* — maqtash, minnatdorlik, shukrona.

²³³ *Sone'* — yaratuvchi, paydo qiluvchi.

²³⁴ *Kun-fakon* — butun borliq.

²³⁵ *Kunh* — mohiyat haqiqat; har bir narsaning asli, tomiri, tagi, nihoyasi. Kunhi zot — odam, olam yoki Allohning dsli, mohiyati.

Tufayli nabiyi oxir uz-zamon
Kim, ul olam ahliga rahmatdurur,
Ham uldur Rasuli hama insu jon.
Qamar bo‘ldi bir bormoqi birla shaq²³⁶,
Hajar erdi ilkida tasbehxon.
Uruj etdi²³⁷ nosuddin lahzada,
Onga istionad berib musta‘on.
Topib qurb ru‘yat bila ittihad
Savolig‘a bo‘ldi ato tavomon.
Nabiyu bori ol ashobig‘a,
Salotu salomin haq etsun ravon.
Siposu durud izidin bir necha
So‘z ila shahim madhin etgum bayon.
Chu tarki falak qildi mohini tark,
Kelib bo‘ldi ul lahzada barrabon.
Oning bimidin bardning ko‘rki bot,
Ketib bo‘ldi bu dahrdin benishon.
Barobar hamon bo‘ldi kofur mushk,
Sarosar jahon bo‘ldi bir bo‘ston.
Havo mo‘‘tadil, jonfizodur nasim,
Bulutlar sadafvor gavharfishon,
Qilib vardi ahmar o‘zin jilvagar,
Chekar shavqidin bulbul o‘tlug‘ fig‘on.
Bahor ofaringa hazor ofarin,
Nisori hazor ofarin ming ravon.
Jahon hikmatidin topib zebu far
Munavvar, muattardurur xuldison.
Tikanlardin aylab padidor gul,
Chaman sahnini qildi rashki jinon.
Gul ustida qatroti shabnamlari,
Duri iobg‘adur malomatrason.
Bu mavsumda gulzordur tog‘i dasht,
Namoyon bo‘lub lolayu arg‘uvon.
Sano aytibon necha ming til bila,
Siposida savsandur tarzabon.
Xasu xor, ashjor gullar ochib,
Jahon rang-barang gul bila gulsiton.
Deboi har biri «Lo sharika lah»²³⁸
Oning hamdida bo‘ldi ratb ul-lisoi.
Muasfarni asfar qilib dardi ishq,
Bu vodiya sarg‘ardi chun za‘faron.
Yetib sunbuli targa yuz pechi tob,
Hino yor ilki uchun notavon.
Qaror nargis aslo ko‘zin yummayin,
Tamoshoni bilmish g‘animat bu on.

²³⁶ *Shaq*, — yorish, yorilish, sindirish, yirtish, ikkiga ajralgan bo‘lakning biri.

²³⁷ *Uruj etmoq* — ko‘tarilmoq, chiqmoq.

²³⁸ *Lo sharika lah* — Unga (Allohga) sherik yo‘qdir.

Xiyobonda saf bog‘lamish sarvlar,
Kelurlar debon shohi getisiton.
Qayu shohkim, shoxlar shohidur,
Salotindin a’lo onga izzu shon.
Erur ismi shohi Muhammad Rahim,
Bahodir abulfathi sohibqiron.
Raiyat zamonida emin bo‘lub,
Erur barcha zl lutfidin shodmon.
Ichib qurt ila qo‘y bir yerda suv,
Qo‘y ustida to‘rg‘ay qilur oshiyon.
Erur ahlparrvar muqavviyi din
Va ham boisi amndur ham amon.
Birovga karam ilkin ochsa agar,
Hamono iki ilkidur bahri kon.
Saxovatda andog‘ki, Hotamdurur,
Adolatda andog‘ki, No‘shiravon.
Shijoat aro, uylakim, puri Zol,
Jalodat aro, uylakim, qahramon.
Yamut mufsidi bosh ko‘tarmish edi,
Bo‘lub muttafaq bir necha qultibon.
Fasod ahliga yetmasa go‘sh Tob,
Demas bu falondur, bu ibni falon.
Bir odamni bir fuls uchun qatl etar,
Ne yaxshi qolur ilkidin, ne yamon.
Chu shah bo‘ldi ogoh bu holdin,
Raiyat uchun bo‘ldi ozurda jon.
Viloyatni sayrin bahona qilib,
Ravon bo‘ldilar misli sheri jayon.
Fasod ahli boshig‘a yuz rustaxez
Solib tig‘din oqti daryoyi qon.
Qilib zo‘rmand elni ilkini band,
Inod ahlini qildi bexonumon.
Nechaning uyin o‘tlabon yiqtilar,
Nechaga karam qildilar bekaron.
Viloyatlarin chunki sayr etdilar,
Bu yong‘a so‘ng etdilar atfi inon.
Bayoniy chu bu sayrda yo‘q edi,
Bu bois bila bo‘ldi mo‘‘jazzbayon,
Ilohi bu odil shahanshohnnng
Hayotin o‘zung qilgasen jovidon.
Jahonda davom aylabon sarbaland,
Ne maqsudi ersa, ato qil ravon.

Vaqtekim, bu tariqada yamutlarning amallari jazolarin berdilar, ondin so‘ng yamutlarning sho‘rishlari²³⁹ past bo‘ldi. Naqibxo‘ja ham yamutlarning solg‘utlarin undurub keldi. Hijratning ming uch yuz yigirma birlanchisi va tavushqon yilida Muhammad Niyoz Maxzum devon Tozabog‘

²³⁹ Sho‘rish — g‘avg‘o, to‘polon.

havlising binosini itmomg'a yetkurdi. Havlining atrof davri toshdin bo'lub, ichi cho'pkori²⁴⁰ bo'lmish erdi. Faqir oning avsofi va tarixini bu tariqa aytdim, tarix:

Shohi Muhammad Rahimxoni zaminu zamon,
Zilli²⁴¹ zalili xudost bar hamayi bandagon.
Gulshani ikboli u dar du jahon toza bod,
Toza shud az himmatash gulshani bog'i jahon.
Kard binoyi ajib misli behishti barin,
Harki tamosho namud, shud mutaajjib bar on.
Qasri xavarnaq misol doshta chandin qasur,
Har yeki u go'yiyo sar zada bar osmon.
Rang-barang abvobi u z-oyinaho bobi u,
Pechi havotobi u bar hama rohatrason.
Farshi zi sangi ruxom rangash hamon siymi xom,
Mexi darash hamchujom saqfi hamon gulsiton.
Kungirahoyash zisang misli zumurrad barang,
Chun sanami sho'x-shang sarkashi jilvakunon.
Soli binoyash bajid go'ft Bayoniy chunin:
«Havliyi shohonayi shohi Sulaymon nishon».

Bu tarix hissabda yetti adad kam kelib erdi, amali ta'miya bila «bajid go'ft», deb yetti adadni idxol etildi. Yana Tozabog' havlisining oldida bir kichik madrasaga mushtamal bo'lg'on masjidning cho'bkori bino etilmakining ham amrin etib erdilar. Ul masjidning ham binosi ushbu yil itmomg'a yetib erdi. Oning uchun bu tarixni aytilib erdi: Tarixi masjid va madrasayi cho'bin:

Shohi Muhammad Rahimxoni adolatshior,
Kard amalhoi xayr az karamash oshkor.
Pahluyi har havliyash madrasayi masjide
Kard bino shud zisang karda zi ham sangior.
Lek hamin masjidu madrasayi cho'bin shuda
Az hama shud xubtar va z-hama shud ustivor.
Bod base poydor davlati ham umri u,
In amali xayrro karda base poydor.
Did Bayoniy tamom yoft bino go'ft:
«In madrasayu masjidi shoh bishud cho'bkor».

Ushbu yil hazrat shahzodayi zamon va valiahdi davron hazratlari amri oliy bila Peterburg' tarafig'a ketmakka ma'mur bo'lub, xizmatlarig'a Mahmud Vafu karvonboshi va Islomxo'ja ta'yin toptilar. Bas, shahzodayi jahon dalvning oltilanchisi va zulqa'daning ham oltilanchisi va shanba kuni erdi, ul tarafg'a ozim bo'ldilar va bir necha oydin so'ng davlat bila yana qaytib keldilar. Faqir tarixi sayrlari uchun bir necha abyot aytib berib, mulozamati sarosari saodatlariga musharraf bo'lub ul abyotni muborak qo'llarig'a berdim. Po'rsishi mushfiqona bila mehribonliq ko'rguzub o'lturmoq ruxsatin berdilar va tarixni mutolaa qilib maqbuli muborak xotirlari bo'lub ko'p iltifotlar etdilar. Ul tarix budur:

Anjumlar ila doyr o'lub mohi osmon,
Qnldi tulu' mehr kibi sharqdin ravon.

²⁴⁰ Cho'pkori — yog'ochdan quriladigan imorat.

²⁴¹ Zill — soya.

Nuri munavvar ayladi Xorazm mulkini,
Bo'ldi to'lub surur ila el ko'ngli shodmon.
Ya'niki, keldilar safar barri bahrin
Aylab jahonni sayrini shahzodayi jahon,
Dunyo ajoyibotini, pastu balandini
Ko'rdilar, emdi bo'ldilar el ichra kordon.
Topti uruji johlari avji e'tibor,
Bo'ldi fuzun taraqqiy miqdori raf'i shoy.
Mahzun ko'ngullar erdi base muntazirlari,
Kuzlarga tiyraroq edi bu tiyra xokdon.
Yuz shukrkim, xudoyi karim aylabon karam,
Qildi ijobat ila duolarni tavomon.
Ko'zlarga nur yetdi, ko'ngullarga ham surur,
Go'yoki, jismlarga hulul etdi toza jon.
Tarixi sayr bitdi Bayoniy bu nav'kim,
Asfandiyorxon to'ra keldi bu kun omon.

Ushbu yil Otajon to'ra baqo olamig'a yuz qo'yub, ondin Muhammad Amin to'ra va Sayyid G'oziy to'ra va Sayyid Asad to'ra otlig' uch o'g'ul yodgor qoldi. Faqir oning tarixi vafotin ba'zi holatig'a mushtamil etib, bu tariqada aytib erdikim, tarix:

Sad darig' in jahoni bebuyyod,
Dod-bedod doda yoft murod.
In chi g'addori ast dar nafis,
Xok sad xonaro dihad barbod.
Behisob muhosiboni jahon,
Rost no-yad jafoyi in kay yod.
Ba Otajon to'ra chiho karda
Bud, u hamchu tig' az fo'lod.
Dar hama ilmi fazl mohir bud,
Nek donaidayi salohi fasod.
Faylasufi zamonayn xud shud,
Karda taqvimho zi xud ijod.
Bud chobuksuvori Rustami dahr,
Tiri bu barxato namiuftod.
Hazrati shohro birodar ham,
Chi birodarki, chokari munqod.
Shud safar karda hoji ul-haramayn,
Aidar ofoq kard sayri bilod.
Omada go'shagiri uzlat shud,
Ba ibodati haq shuda mo'tod.
Ham shud az rahravoni ahli tariq,
Az mashoyix namuda istis'od.
Havliero ki xud ba Gandumkon
Karda bud az baroyi xud bunyod.
Dar suyi sharq u bamadrasayi,
Ziynatash niz karda bud ziyod.
Maqbara soxt andaru bar xud,

Chorae nist z-in baroyi ibod.
Kard taklif chun ba havliyi xeysh,
Ba qabulash namud shahi dilshod.
Kard irsol atoi pinhoni,
Toki bar xarjho shud imdod.
Pas savori shuda ba Gandumkon,
Mutavajjih shud az tariqvi dod.
Bo hamma shahzodavu xudamo,
Jumla arkoni davlatu ajnod.
Dar rahash farsh kard poyandoz,
Az matoyi jahoni samin kasod.
Ba nisorash zi dirhami dinor,
Kard iysor maqdamash bamurod.
Hamaro dod xilati foxir,
Hich fardi namond az afrod.
Chun ziyofat oxir shud, bas, shoh
Shud savori ba asbi raxsh najod.
Bar Ark omadand dar soat,
Bo hama xayl bo hama avlod.
Onki ayvonn mamlakatro bud,
Zoti oliy sifoti u chu imod.
Amali xayr andarin olam,
Kard bar muqtazoyi iste'dod.
Shafqat karda bevatanhoro,
Havlivu bog' joyi boshish dod.
Chun zi haq amr «irjiiy» omad,
Vaqti raj'at bambdad ast maod.
Soli xargo'sh bud avoxiri qavs,
Chillai qavs umri tob kushod.
Chun zakiyati baarsayi uqbi,
Hamchu sheri jayon qadam binhod.
Soli torixi u Bayoniy go'ft:
«Dod az dasti in xarobobod».
Lek juz yek alif darin misra'
Hech nashimurd az huruf ahod.

Ul hazrat o'zlarin Komron taxallusi bila mutaxallis etib, she'r ham aytur erdilar. Ma'lum bo'lsunkim, xon hazratlari bag'oyat mushfiq-fuqaro va bag'oyat xayrdo'st kishi erdilar. Ko'p madrasalar va masjidlar bino qildilar va ko'p madrasalarning binolarig'a sabab bo'ldilar. Andog'kim, Muhammadmurod devonbegi bir madrasa bino qildi va Yusuf mahramga buyurub bir madrasa bino qildilar va Qadam yasavulboshi bir madrasa bino qildi va Ibrohimxo'ja bir madrasa bino qildi va Yusuf yasavulboshi bir madrasa bino qildi va Husayn Muhammadboy bir madrasa bino qildi va Do'st Olim bir madrasa bino qildi v-al qoziyal-quzzot Qozi Muhammad Salim bir madrasa bino qildn. Va Islomxo'ja bir minorli madrasa bino qildi. Bu binolarning hammalari ul hazratning targ'iblari bila bo'ldi. Yana Nurillobek otlig' havlilarining atrofida ko'p bevatanolarni vatanli etdilar va yana Tozabog' atrofida ham ko'p bevatanolarni vatanli etdilar va to'rt oliy masjid bino qildurub Tozabog'da vatan tutg'on bevatanolar to'rt masjid qavmi bo'ldilar. Yana Yangi qal'ada Nurillobek havli va bog'larining sharqi shimol tarafida ko'p bevatanolarga vatan berib va bir oliy masjid bino qildurub, ul yerni

Sultonobod ismi bila mavsum etdilar. Ul masjidning qavmi yuz uyli bo'ldi. Alhaq, ko'p yerlarni obod etdilar.

Ko'p masjidlar va madrasalar va qorixonalar bino bo'lub ko'p yerlar obodon bo'ldi va xaloyiq ham «Annosu Alo dini Mulukahum»²⁴² muqtazosicha amali xayrg'a roq'ib bo'lub, hatto, Muhammad Panohboy degan ham masjidi kalonning orqa tarafida bir madrasa bino qildi. Va qori bazzoz Yusufbek ibn Fozilbny mag'furning o'z mahallasidag'i havlilarining o'rnida bir minorli madrasa bino qildi. Hijratning mingu uch yuz yigirma ikkilanchisida Muhammad mahram madrasasining binosini itmomiga yetkurub faqirdin tarix aytmoq iltimosin etib erdi. Bu tarix aytili:

Andar zamoni shohi Muhammadi Rahimxon,
Xorazm pur shud az asari xayri beshumor.
Andishavu tafakkuri u bud xayri xalq,
Shah boyad inchunin, zihe lutfi kirdikor.
Yak mahramashke bud Muhammad ba amri u,
Bisyor karda az amali xayr oshkor.
Imsol niz kard yake madrasa bino,
Bo masjidike, shud amali xayr poydor.
Masjid shuda zi masjidi Aqso namunae
Ham madrasae zi-nomi Ko'kaltosh karda or.
Bar toqi osmon shuda toqi ravoqi u,
Ayvoni hujraho bahavo shud chu navbahor.
Soli binoyi u zi Bayoniy shunidani ast,
Go'ft in binoyi bandahu shohi karamshior.

Hijratning ming uch yuz yigirma uchlanchisida muvofiqi ilon yili jaddining o'n ikkilanchisi va zulqa'daning yettilanchisi seshanba kuni erdikim, sarvari atibbo²⁴³ Yaxshimurodbek ibn Bobojonbek ibn Olloberdi to'ra saqallohu sarohu²⁴⁴ yetmish to'rt yoshlarida jahoni foniyg'a vido' qildilar. Ul hazratdin uch o'g'ul yodgor qoldi. Avvalg'isi Qutlimurodbek, ikkilanchisi To'ra Murod otaliq, uchlanchisi Pahlavon Niyozbek erdi. Hijratning ming uch yuz yigirma to'rtlanchisidakim, dalvning yigirma beshlanchisi erdi va yilqi yilidin o'n kun o'tub erdi, ne uchunkim, turk hisobining o'n sakkizlanchisi va dushanba kunida Olloyorto'ra ibn Sayyid Muhammadxon jonnatmakonkim, xon hazratlarining kichik birodarlari erdi, qirq yetti yoshda jahoni foniyg'a vido' qilib, ondin Bog'bekto'ra otlig' bir o'g'ul yodgor qoldi. Chun hijratning mingu uch yuz yigirma beshlanchi yili kirdi, bu yil qo'y yili erdi. Xon hazratlari bu yil oltmish uch yoshlarig'a kirib erdilar. Rasul akram salallahi alayhi vassalamning yoshlarig'a kirganlarining shukronasi uchun yosh to'yi bermakni hazrati

Valiahdi davron va shaxzodayi jahong'a amr etdilar. Shahzodayi jahon Islomxo'jag'a buyurib bir ulug' to'y boshladilar. Faqir ul to'yning ta'rifida bir qasida aytdimkim, to'y tarixig'a ham kushtamil erdi, ul qasida budur, qasida:

Sultoni xavar, chun hamal, taxti uro topti qaror,
Elga karam oyinidin lutfini kildi oshkor.
Kim elni qishning lashkari uylarda maxsur aylabon,
Tarson ham larzon etib qilmish erdi zoru nazor.
Chun g'olib o'ldi e'tidol adlini nurin qildi fosh,
Bo'ldi barobar bir-biri birla hamon laylu nahor.

²⁴² «Annosu alo dini mulukahum» — odamlar podshohlarining dinida, ta'siri ostida bo'ladilar.

²⁴³ Sarvari atibbo — tabiblarning boshlig'i, sarvari.

²⁴⁴ Saqillohu sarohu — Alloh uning saroshshi, makonini serob qilsin.

Payvasta boron borishi serob qildi yer yuzin,
Bo‘ldi sarosar yer yuzi ondin ajab bir sabzazor.
To‘ldi jahon guldin ochib gullarni ashjori nabot,
Bir bo‘ston bo‘ldi jahon azhor onda beshumor,
Gulshanda shaftolu guli bo‘lmishdur o‘tdek shu‘lazan,
Ondog‘ki, man tobi bila qizmish guli ruxsori yor.
Har yong‘a suvlar ham oqib esti nasimi jonfizo,
Fayzi safo birla to‘lub qoldi bori doru diyor.
Bod aylabon farroshliq gulshanni xasdin qildi pok,
Septi bulut saqqosi suv yer birla past o‘ldi g‘ubor.
Farshi zumurradgun bila mafrush bo‘ldi yer yuzi,
Firdavsga bo‘ldi jahon Xorazm ila oyinador.
Tartib birla sarvlar saf gortibon turmish bori,
Odobning rasmi bila xizmatdadurlar boviqor.
Oyini tazyinlar bila to‘lmish viloyat sar basar
Kim, oltmish uch yoshg‘a kiribdurlar shahi ehsonshior.
Aylab payambar yoshining shukri uchun shohona to‘y,
Farmon bila boshlatdilar shahzodayi Asfandiyor.
Necha viloyatdin kishi yig‘noldi ushbu to‘yg‘a,
Ahli xadamdurlar bori el oldida hojatbaror.
Ahli tariqat xayli ham bir yonda maskan tutdilar,
Halqa qurub zikr etibon der erdilar: «Yo Birubor!»
Ilm ahli bir yondin kelib chun bo‘ldilar xirgahnishin,
Kildilar ilmi fiqh din zikri masoyil ixtiyor.
She‘r ahli har yonda yurub ash‘or fikrin aylabon,
Bu to‘y torixi uchun fikratga erdilar duchor.
Ayshu tarab ahli tuzub har yonda turluk bazmlar,
Ishrat eli birla to‘lub erdi yamin ila yasor.
Sozin mug‘anniyalar navo tuzdi tuzub dilkash ado,
G‘amgin ko‘ngullarga bo‘lub bazm ichra yori g‘amgusor.
Gulchehra soqiylar yurub, bazmi tarabnn qizdurub,
Jomu surohnini qilib onda qator andar qator.
Nozu ado birla qilib har lahza izhori vafo,
Har dam tutub bazm ahliga jomi sharobi xushguvor.
Har yonda el Xevaqa sori yuz qo‘ydilar xushhol o‘lub,
Boshdin oyoq Xorazm eli keldi hama xurdu kibor.
Havli yonnda qo‘sh tutubdurlar tamomi hurfikir,
Nelar ko‘ngullarg‘a tushar bo‘lsa, bori ul yerda bor.
Chunkim yamutlarga xabar yetmish edi ul xayldin,
Bu to‘yg‘a yuz qo‘ydnlar, filhol, ko‘i sonsiz savor.
Ot choptilar qiyqu solib, faryodi afg‘onlar bila
Ot sudrabon bir-biriga zohir qilib kuni niqor.
Gah pahlavonlarg‘a kurash tutdurdilar maydon aro,
Vah, ne balo, nozik bo‘lur munda rahi nomusi or.
Goh dorboz o‘ynab o‘yun ruscha lo‘batlar bila,
Zohir qilib turluk hunar ko‘rguzdi elga iqtidor.
Gah rus lo‘batbozi xam rusu yofun tasvirini
Ko‘rguzdi, bu hamdur ajab bir qudrati parvardigor.

Kim ko'rguzur elga ajab vus'atli maydoni nabard,
Gaho oning bir yonida zohir qilur oliy hisor.
Goho arobalarni ot ko'z oldida sudrab yurur,
Goho u jonlarni ravon aplar talotumli nahor.
Goho iki lashkar kelib aylar urush bir arsada,
To'pdin, to'fangdin dam-badam zohir qilur dudi sharor.
Goho necha bechorag'a makru firib aylab ayon,
G'addorlik oyinini soz etdi necha nobakor.
Goho o'yun birla bo'lur ko'p nozaninlar jilvagar
Kim, barchasidur siymtan ra'no qadu lolauzor.
Bu nav' ko'p nayrang ila elga tamosho berdi ul,
El oni hayroni bo'lub topti aroda ishtihor.
Chun to'y ayshi ishratu anvo'i xayriyat bila
Anjomig'a yetdi zehi ehsoni lutfi shahriyor.
Kelgan kishi boshdin oyoq bo'ldi zari zevarga g'arq,
Bu to'yda kim kiymayin qoldi libosi zarnigor?
Dedi Bayoniy shohig'a to'yini tarixi uchun:
«Ey, ikki muncha umr ila bo'l bu jahonda barqaror».

Hijratning ming uch yuz yigirma oltinchi yilida muvofiqi bijan yili sunbulaning yigirma beshlanichida va sha'boni muazzamning yigirmasida To'ra Murod to'rakim, xon hazratlarining birodarlari erdilar, ellik to'rt yoshlarida olami foniydin saroyi boqiyg'a rihlat ko'rguzdilar. Ul hazratdin ikki o'g'ul yodgor qoldi. Biri Rahmanquli to'ra va biri Xudoyquli to'radurlar. Ul hazrat muhibi ulamo va muhibi aqrabo erdilarkim, tez-tez tamomi xeshu aqraboni jam' qilib ittihodu yakranglik tariqidin bir zarra munharif bo'lmay kamoli muhabbat va muddat bila musohibat va muvonasat ko'rguzur erdilar. Bizlar tamomi oqoini bila da'vatlari mujibicha majlislariga hozir bo'lur erduk. Xohishlari bu erdikim, bizlarni bir lahza hazratlaridin judo qilmag'aylar va o'zlarin Murodiy taxallusi bila mutaxallis etib, she'r ham oytur erdilar. Chun rahili olami baqo bo'ldilar, faqirg'a muforaqatlaridin²⁴⁵ ajab bir betoqatliq dast berib, ul iztirob bu g'azalni aytmoqimg'a bois bo'ldi, g'azal:

Davr javri g'amli ko'nglumni yana aylab g'amin,
Zohir etdi javr uza javr aylabon kin uzra kin.
Bildim, ey dunyoyi foni, senda yo'q erkan vafo,
Kim sanga kelsa, g'amin ketdi, bo'lub zori hazin.
Bermading kimlarga sen yuz oli nayrang ila rang,
Qilmading kimlarni yuz ming g'adr ila turbatnishin?!
Nomurod etting Murodiydek mukarram zotnya
Kim, edi gulzori ma'ni ichra fikri xurdabin.
Aqrabog'a bir muhabbatli birodar erdi ul,
Bas, ko'ngullarda edi mehri oning naqshi nigin.
Do'st qo'ldin ketdi, emdi ohi afgondin ne sud,
Rahmatiga noyil etgay oni rabbil olamin.
Ey, Bayoniy, ayla shohingning duoyi davlatin
Kim, onga payvasta bo'lg'ay tengrining lutfi ma'yin²⁴⁶.

²⁴⁵ *Muforiqot* — ayrilish, ajralish.

²⁴⁶ *Ma'yin* — tangri lutfi muqarrar nasib etgay, deyilgan. Qofiya talabi bilan so'zning shu shakli qo'llangan.

Xon hazratlari she'rga ko'p zavq paydo qilib erdilar. O'zlari ham burundan FYeRUZ taxallusi bila mutaxallis bo'lub, she'r aytur erdilar. So'ngroq she'rg'a ko'proq haris bo'ldilar. Har kishining she'r aytmoq'ga sahl qobiliyati bo'lsa, nav'i she'rlarni aytib dargohi oliyg'a olib bora berdilar. Shoirlarning adadlari kam-besh qirg'ga yovuq bordi. Ali mahramning Ahmad otlig' bir o'g'li bor edi. Ul ham o'zini Tabibiy taxallusi bila mutaxallis etib she'r aytmoq boshladi Xon hazratlari o'z g'azallaridin yuz g'azalni shoirlarg'a berib buyurdilar: «Munga payravlik etib g'azal aytinglar». Shoirlarning har biri onga payravlik etib, yuya g'azal aytdilar. Xon hazratlari Tabibiyg'a amr etdilar, tokim, ul g'azallarni masnaviy zimmida jam' qilib bir kitob etgay. Tabibiy farmoni mujibi bila amal qilib, ul g'azallarni jam qilib har g'azalni yozmoqchi bo'lg'onda, masnaviy bila ul g'azalni aytg'on kim erkann bayon etib, bu tariqada tamomi g'azallarni jam' qilib tamom etib ul kitobg'a «Majmuat ush-shuaro» ot qo'yuldi. Oning itmomi ham ushbu yil voqe bo'lub erdi. Faqir onga bu tarixni aytdim. Tarix:

Ilohi shahanshohi kishvarpanoh
Kim, uldur karamli, adolatli shoh.
Oning dam-badam umrin aylab ziyod,
Davom ayla taxti adolatda shod.
Chu bordur ulumi funun ma'dani,
Karam ilmi fai ahligadur fani.
Etib ilmi fazl ahliga iltifot,
Olarg'a chiqordi jahon ichra yet.
Tabibiykidur, shoiri muhtaram,
Netay oni atvorin aylab raqam,
Maorifda o'zni tutar ko'p arif,
Majolisda dog'i harifu tarif.
Bir oyinadur so'zlari sarbasar,
Ramuz²⁴⁷ oni aksidadur jilvagar,
Onga amr etib ul shahi bebadal²⁴⁸
Uz ash'oridin topshurub yuz g'azal,
Dedilar: «Munga kimki payrav bo'lub,
G'azal aytmish fikrat ila to'lub.
Oni aytg'onlar kim erkanni bil,
Borin masnaviy zimmida jam' qil».
Bo'lub shodmon yuvdi ul muhtaram
Hazin ko'ngli mnr'otidin zangi g'am.
Bu xizmat izida etib ihtimom.
Kamu besh iki yilda etdi tamom.
Bayoniy qilib fikri tarix bot,
Dedim: «She'rdin qoldi olamda ot».

Yusufbek ibn Fozilbiy mag'furning havlisikim, Ur havlisidadur. Otajon to'ra mag'furg'a tushub erdi, Otajon to'ra oni Qori bazzozg'a sotib erdi, Qori bazzoz havlini yiqib, o'rnida bir yaxshi madrasa binosin boshlab erdi, ushbu yil itmomg'a yetib, onga tarix aytmoq iltimosin etib erdi. Oning uchun bu tarixni aytili.

Shoh olamg'a davom etsa, duoyi olam eli,
Oni haqida hanuz dahr elidin budur oz.

²⁴⁷ *Ramuz*—imo, ishorat, timsol, yashirin belgi.

²⁴⁸ *Bebadal*—tengi yo'q, mislsiz, monandsiz.

Kim oning davrida dahr ahli erur moyili xayr,
Bu dog‘i dahrda har xayrg‘a bordur anboz.
Tangri kun-kundin oning davlatin etsun afzun,
Aylabon taxti adolat uza umrini daroz.
Oni royig‘a qarab qoriyi xayrandesha
Ayladi bir amali xayr binosin og‘oz.
Urdin jahl niholin qo‘porib, madrasae
Solibon, el yuziga ilm eshigin etdi boz.
Eshitib oni, Bayoniy dedi torixinikim:
«Urda etdi bino madrasa Qori bazzoz²⁴⁹».

Xon hazratlari haftada ikki kun: juma va dushanba oqshomlarida ulamo bila suhbat tuzub kitobxonliq etdurur erdilar. Andog‘kim, Yusuf hoji oxund va Ismoilxo‘ja oxund va Xudoybergan oxund va olimu ulum ma‘qul va manqulda Mullo Muhammad Rasul va faqiri haqir majlisi humoyunlarig‘a haftada ikki martaba hozir bo‘lub kitobxonlik etar erduk. Goho domla Muhammad Rasul bila ikkovimiz kirib, suhbat humoyunlarida kitobxonliq bo‘lur erdi va sipohiyar va to‘ralarni ham kitobxonliq etarga targ‘ib etar erdilar. Bas, hamma kitobxon bo‘ldilar. Alqissa, «Annosu alo dini mulukahum» ning muqtazosicha tamomi viloyat xalqi kitobxon bo‘ldilar. Andog‘kim, Navoyi alayhur rahma debdurlar, bayt:

Shah daryovu xalq erur anhor,
Ikkisining suyig‘a bir maza bor.

O‘tgan yili Hakim otaliqning o‘g‘li Abdullo otaliq jahondin borib, o‘rnig‘a Muhammad Safobek degan o‘g‘lini otaliq etib erdilar. Bu yil Sayyidbiy ibn Avazmurodbiy dunyodin o‘tub, o‘rnig‘a Solih otaliqning oxtuqi Ulug‘bek ibn Otajonbekni biy etdilar va Nurillobek ibn Bobojonbek ibn Ibrohimbek ibn Avazbiy inoq mag‘furni mirob etdilar. Va Muhammadrizo otaliqning o‘g‘li Muhammad Solihbekni biy etdilar va Abdullobek ibn Bobojonbek ibn Solih otaliqni inoq etdilar. Ushbu yil To‘ra Murodbek ibn Eltuzar inoq jahondin borib, ondin avlod qolmadi va ushbu yil Xudoyor qushbegi olamdin intiqol etib o‘rnig‘a o‘g‘li Jonibekbekni qushbegi etdilar. Hijratning mingu uch yuz yigirma yettilanchi yilida Muhammad mahram jahondin bordi. Maxfiy qolmasunkim, Muhammad mahram ikkidur, birini aqlli Muhammad der erdilar. Madrasa solg‘on aqlli Muhammaddurkim, vafot topg‘on budur.

HAZRAT SAYYID MUHAMMAD RAXIM BAHODIRXONI SONIYNING VAFOTLARINING BAYONI

Hijratning ming uch yuz yigirma sakkizlanchi yilida xon hazratlariga bir qottig‘ bemorlik oriz bo‘lub, bnr necha kunlardin so‘ng andak afoqat toptilar. Ammo ul maraz badani muboraklaridin zoyil bo‘lmadi. Tamomi atibbo oning muolijasida ojiz bo‘ldilar. Harchand zohidlar va obidlar dam soldilar, ta‘sir egmadi. To borur erdi, bemorliqlari ishtidod topar erdi. Ors, muqaddar bo‘lg‘on kun tugonib, ajali mav‘ud yetushsa, hech kishida ul qudrat yo‘qdurkim, oning bir soat miqdori taqdim yo ta‘xiriga bois bo‘la olg‘ay, bayt:

Chun mubaddal shud e‘tidol mizoj,
Na azimat asar kunad, na iloj,

²⁴⁹ Bazzoz — gazlama sotuvchi, mato‘ sotuvchi.

Hijratning ming uch yuz yigirma sakkizlanchisi, muvofiqi it yili va sunbularning sakkizlanchisi va sha'bon oyining yigirma to'rtlanchisi va dushanba kuni erdi, jahon bo'stonidin jannat gulistonig'a xirom etdilar. Faqir vafotlari tarixin bu tariqada aytib erdimkim, tarix:

Darig'oki, shohi Muhammad Rahim
Edi olam ichra adolatshior.
Jahon ichra anvoyi xayrotni
Qo'yub ketdi o'zdin qilib yodgor.
Raiyat zamonida emin bo'lub,
Duosini mashg'uli laylu nahor.
Vafotidin o'ldi bori el g'amin,
Taqassur bila yig'labon zor-zor.
Bayoniy to'kub ashk, tarixini
Dedim: «Ketdi xusravi jami nomdor».

Bu tarix hisobda «uch yuz yigirma bir» adad ziyod kelib erdi. Amali ta'miya bila «ashk» lafzin isqot etildi. Ul hazratning ayyomi hayotlari oltmish olti yil va muddati saltanatlari qir yetti yilu o'n besh kun erdi. Hazratlaridin olti o'g'ul yodgor qoldi. Avvalg'isi Asg'ar to'ra, ikkilanchi Mehdiyot to'ra, uchlanchi Sayyid Abdullo To'ra, to'rtlanchi hazrati valiahdi davron Sayyid Asfandiyor to'ra doma umrahu va davlatahu, beshlanchi Ubaydull to'ra, oltlanchi Muhammad Yusuf to'radurlar. Ul hazrat ulamoni ko'p do'st tutar erdilar va she'riyati g'arroning²⁵⁰ irtivojig'a sa'y etar erdilar va bag'oyat raiyatparvar va shafqatgustar va odilu bozil²⁵¹ kishi erdilar va namozi panjagonani²⁵² avqoti panjagonada ado etmakka mudavomat etar erdilar. Aslo namozni qazo etgan ermasdurlar. Hatto, marazi²⁵³ mavtlarida²⁵⁴ ham namozlarin imovu ishorat bila ado qildilar va har kecha sahar vaqtida bedor bo'lub kalomi majid va furqoni hamiddin to'rt porani tilovat etib, bomdod vaqti bo'lg'ondin so'ng namozi bomdodni o'qub, ondin so'ng o'zga umurg'a ishtig'ol ko'rguzur erdilar. Faqiri haqir bir kun, ramazon oyi erdi, tilovati qur'onning ta'rifida ushbu bir necha abiotni aytib eltib muborak qo'llarig'a berib erdim, o'qub bag'oyat maqbuli xotiri muboraklari bo'ldi.

Xatmi qur'on²⁵⁵ ramazon onida bordur anab,
Mohi ummat dedilar chunkim, oni shohi arab.
Chunki Rahmon oni ta'limini etmish ersa,
Bandadin tarkini etmak oni ermasmu ajab.
Vu jahoni davlatining vus'atig'a ham boyas,
Ul jahonning dog'i bu bo'ldi najotng'a sabab.
Haqni qurbi muni qurbi bila bordur mumkin,
Lek bu bobdadur sharti oning ilmi adab.
Qimki ihlos ila qur'onni saharlarda o'qur,
Ne ajab davlati umrini fuzun aylasa rab.
Bu ravish bo'lmag'usi dahrda har kimga nasib,
Avni haqdur sababi ne hasab o'lmish ne nasab,
Shukrulillohki, Bayoniy ham erur qur'onxon,
Bu sababdin onga ash'orida bu bo'ldi laqab.

²⁵⁰ *She'riyati g'arro* — yorqin, jo'shqin nazm.

²⁵¹ *Bozil*— bagishlovchi, ehson qiluvchi, saxiy

²⁵² *Panjagona*—besh marta, besh mahalli.

²⁵³ *Maraz*—kasal.

²⁵⁴ *Mavt*—o'lim, vafot etish.

²⁵⁵ *Xatmi qur'on*—qur'onni boshidan oxirigacha qiroat bilan o'qib tamomlash.

Va har kun oftob tulu'idin ikki yarim soat o'tgandin so'ng tashqorig'a chiqib nadimlari misli Islomxo'ja va Husayn Muhammadboy va Tolibxo'ja va Muhammad mahram va g'ayr ham bila masohibat etib o'lturur erdilar. Goho anvoyi gul va rayohinning tamosholarin etib chosht²⁵⁶ vaqtidin so'ng qaytib andak uyqug'a borib va turub peshin namozin o'qub g'urubg'a²⁵⁷ chahoryak²⁵⁸ kam uch soat qolg'onda yana ko'runushxonag'a chiqib adlu dodg'a²⁵⁹ mashg'ul bo'lur erdilar. Rahmatullohi alayh.

O'N OLTINCHI BOB

SULTONI GARDUNTAVON²⁶⁰ ABDULFATH SAYYID ASFANDIYOR MUHAMMAD BAHODIRXON XALLADALLOHU TAOLO MULKAHU VA SULTONAHUNING SALTANATLARI BAYONIDA

Vaqtekim, hazrat Sayyid Muhammad Rahimxoni jannatmakon bu dorilfanodin bo'stoni jinong'a ravon bo'ldilar, tamomi kuzzotu ulamo va tamomn to'ralaru beklar va tamomi umarovu arkoni davlat Arkka kelib jam' bo'ldilar. Hamma ittifoq bila shahzodayi valiahdning qomati qobiliyatlarin libosi saltanatg'a loyiq bildilar. Bas, hijratning ming u uch yuz yigirma sakkizlanchisi va sunbulaning yigirma beshu sha'boni muazzamning yigirma to'rtlanchisi va dushanba kunidakim, oftobning g'urubig'a ikki yarim soat qolib erdi, hazrat shahzodayi valiahd Sayyid Asfandiyor to'ra doma umrahu davlatuhu muborak boshlarig'a jig'ali telfakni kiyib xon bo'lub ota taxtida o'lturdilar. Hama xushhol bo'lub muborakbodlig' ovozlari baland bo'la berdi. Munodogarlar²⁶¹ ko'chalarda «Davr — davri Sayid Asfandiyor Muhammad Bahodirxon!» deb munodo ura berdilar. Shaharu sahro zavqu surur bila to'ldi. Bu kun bu tariqada o'tdi.

Ertang bila xoni garduntavon hazrati Sayyid Asfandiyor Muhammad Bahodirxonni xalladalloyu taolo mulukahu va sultonahu shonu shavkat va shukuhi hashmat bila o'tlanib Ark oldidag'i madrasaningkim, xoni mag'furning o'zlarining bino qilg'on madrasalari erdi, sahnida bir borgohi oliy barpo qilib erdilar, borib madrasaning peshtoqining oldida otdin tushub, kirib borib, ul borgohda qaror tutdilar. Tamomi quzzotu ulamo borgohning bir tarafida va tamomi amaldorlar bir tarafida, oliyqadr Mirob ham qaror tutdilar. Ul holda tamomi to'ralaru beklar xoni mag'furning mayyitlarin ko'tarib olib kelib afzalil quzzot Qozi Muhammad Salim imomat etib namozlari o'quldi. Ondin so'ng, faqir tamomi beklar bila mayyitning izida imoratg'a borib hazrat Sayyid Muhammad Mahruyjonning javori shariflarida bino qilg'on qubbayi oliylari bor erdi, onda qo'yub qaytduq.

Vaqtekim, xon hazratlari taxti mavrusiylarida²⁶² qaror tutdilar, g'oyati lutfu karamlaridin tamomi omillar²⁶³ amaldorlarni burung'i amallarida barqaror etdilar. Ondin so'ng, amri oliy sudur toptikim, viloyatlarining umuman tamomi yerlariga tanob urulub murattab etilgay. Ma'murlar, filhol, masohat²⁶⁴ shior muhandislarni topib Fatang tarafidinkim viloyatning bir tarafidur, tanob urmoqni og'oz qildilar.

Chun Xevaqq shahrining orqa tarafi tamomi viloyat xalqining rohguzarlaridur²⁶⁵, bag'oyat vayron

²⁵⁶ *Chosht*—choshtgoh, tushga yaqin vaqt.

²⁵⁷ *G'urub*—kunning botishi.

²⁵⁸ *Chahoryak*—chorak, soatning to'rtidan biri.

²⁵⁹ *Adlu dod*—adolat va insof.

²⁶⁰ *Garduntavon*—qudratli.

²⁶¹ *Munodogar*—jarchi.

²⁶² *Mavrusiy*—meros bo'lib qolgan.

²⁶³ *Omil*—amal qiluvchi, ishlovchi.

²⁶⁴ *Masohat*—er o'lchash, tanoblash.

²⁶⁵ *Rohguzar*—doimiy o'tib-qaytiladigan yo'l

va nozirlarg'a²⁶⁶ boisi nafrat erdi. Xohlakilarkim, ul yerlarini obod etib, Toza Xeva q ismi bila mavsum etgaylar²⁶⁷. Bas, Otajon devong'a buyurdilar, tokim, qal'aning orqa darvozasinikim, oni Urganch darvozasi derlar, yiqib tozadin o'rnig'a ikki darvozaxona bino qilg'ay. Biri elning shaharg'a kirmaklari uchun va biri chiqmoqlari uchun, ne uchunkim, bu yo'l tamomi viloyat xalqiniig yo'llaridur. Xalq izdihom bilan kelganlarida bir aroba darvozadpn o'tub ketguncha necha arobalar yo'ldin kanorag'a chiqib ma'tal bo'lub turar erdilar. Xon hazratlari fuqaroparvarlik yuzidin tiladilarkim, xalq shaharga duxulu xurujda bir-birlariga mazohim²⁶⁸ bo'lmag'aylar.

Yana darvozaning yovuqida yo'l ustida bir tilgiramxona bino qilmoqni ham Otajon devong'a buyurdilar, tokim, xalqning atrofdin xabar olmoqg'a ehtiyojlari bo'lg'onda, betasdi²⁶⁹ hojatlari ravo bo'lg'ay va oniig muqobilida yo'lning sharq tarafndz bir g'oyatda vase' dorushshifo bino qilmoqni Rahimberganga buyurdilar, tokim, viloyatlarining bemorlari dinoru diram xarj etmay roygon²⁷⁰ sihatlik davlatin topg'aylar. Nechunkim, viloyatiing jaholatnishon turk tabiblari bemorlarning dinoru diramlarin olib, muhlik dorular berib, o'zlarin o'lturub yo o'lmakka qarib etib yuborur erdilar. Xohlakilarkim, xaloyiq olarning sharlaridin²⁷¹ najot topg'aylar va yana ul dorushshifoning va Pahlavonning juyining orqa tarafida bir vase' madrasaning binosin Muhammad Amin devong'a buyurdilarkim, janub tarafdag'i ikki guldastasining o'rnida ikki baland minora bino qilg'ay. Bag'oyat vus'atli va bosafõ madrasa bo'lg'ay. Tokim, ko'p mustahiq²⁷² tolibi ilmlar ul madrasada vazifali bulub ilm tahsilig'a mashg'ul bo'lg'aylar. Bas, ma'murlar muzdurlarg'a korfarmoyliq etib hunarli va mahoratli boniylarni topib, ul binolarni boshlab, tamomi lavozimlarining tayyorliqig'a mashg'ul bo'ldilar.

G'allaning bahosi g'oyatda og'ir erdi. Faqir va darvesh kishilar muzdurliq bila holati maxmasadin²⁷³ najot topib, xon hazratlarining umru davlatlarining duosin etmakka ishtig'ol kurguzur erdilar.

Faqir ul hazratning juluslari ta'rixin aytib erdim. Ul kitobning debochasida masturdur va midhatlarida²⁷⁴ bir qasida ham aytib erdim. Oning bu mahalga' a indiroji²⁷⁵ bag'oyat munosib ko'rundi, ul qasida budur. Qasida:

Ey, yuzlarnngni o'ti siynamda shu'laparvar,
Jisiming bu lutf birla jondur magar musavvar.
Ko'nglim qalam qoshingning qavsig'a erdi qurbon,
Jonim qaro ko'zungning yodida bo'ldi muztar.
Gulshan aro xiromon qil qomatingni sarvin,
Rashk o'tn ichra kuysun shamshod ila sanavbar.
Gullarni sayrin et, chun navro'z kunlaridur
Kim, sabzi xurram o'lmish yer yuzlari sarosar.
Tarki falakka bo'ldi manzil chu burji barra,
Kofuri xushk mushki targa erur barobar.
Toraj topti kishning barf ila zamhariri,
Urnig'a e'tidolu amtordur²⁷⁶ muqarrar.

²⁶⁶ *Nozirlarg'a*—nazari tushganlarga, ko'rganlarga.

²⁶⁷ *Mavsum etmoq*—ism qo'yimoq, nomlamoq.

²⁶⁸ *Mazohim*—zahmatlar, mashaqqatlar; tinchsizlantiruvchi, tang qiluvchi.

²⁶⁹ *Betasdi* — boshog'riqsiz, tashvishlanmay, ovoragarchiliksiz.

²⁷⁰ *Roygon*—tekin.

²⁷¹ *Shar*—yomonlik, gunoh.

²⁷² *Mustahiq*—munosib, loyiq, haqli.

²⁷³ *Maxmasa*—qattiq ochlik, ochdan o'lar holatga yetish.

²⁷⁴ *Midhat*—madh etish.

²⁷⁵ *Indiroji* — darj etilmog'i, kiritilmog'i, keltirilmog'i.

²⁷⁶ *Amtor*—yomg'irlar.

Barcha naboti ashjor gullar ochib bo‘lubdur
Xorazm sarzaminn boshdin oyoq muattar.
Tulzor ichida suvlar anhor aro ravondur,
Sayr ahlig‘a jahonbin bo‘lg‘usidur munavvar.
Ashjor shoxasida asnofp tayr go‘yo,
Payvasta tashri yodin aylar tilida azbar²⁷⁷,
Bergach bahor fasli olamg‘a zebi ziynat.
Olam surur birla ishratga bo‘ldi masdar²⁷⁸.
Qishdin bori taboyi²⁷⁹ afsurda bo‘lmish erdi.
Kelgach bahor, ochildi guldek borisi yaksar.
Yo‘q surur ishrat ermas bahordinkim,
Sulton odil o‘ldi el ichra lutfgustar²⁸⁰.
Ismi sharifi Sayyid Asfandiyor sulton,
Yetmish atolaridur olamda elga sarvar.
Chun marhamatlarydur om ahli mamlakatga,
Ahli fatandin²⁸¹ ermas hech bir ko‘ngul mukaddar²⁸².
Lutfi nasimi abror ko‘ngli gulin ochar, lek
Ashror eliga²⁸³ qahri andog‘ki, bodi sarsar.
Haybatlaridin oyo kimda erur bu yoro,
To elda harfi jardek madxulin aylagay jar.
Xorazm elini aylab tanzim ila murattab²⁸⁴
Ul elga lutf iladur payvasta tarbiyatgar.
Shahriga bergusidur shohona zebi ziynat
Kim, jonibi shimoli g‘oyatda erdi abtar.
Faqr ahliga bu ham bir anvoyi lutfidindur
Kim, quti lo yamuti mundin bo‘lur muyassar.
Alhaq, bori ishidur dilxoh faqr eliga,
Xushhol o‘lur ko‘ngullar rizq ersa ham muqaddar.
Ka‘ba emish kungul, bal, yuz ka‘badin ham avlo
Kim, aylamish guzargoh oni Jalili Akbar.
Xizmatlari izida xushdur base ko‘ngullar,
Bo‘lmasmu bu amaldin altofi haqq‘a mazhar.
Bordur onga saxovu ehson jud zoti,
Ham shafqatu muruvvat tab‘idadur muxammar.
Lutфу inoyatidin ilm ahlidur mug‘arraz²⁸⁵,
Bazlu saxovatidur fazl ahliga mukarrar,
Sigmas bayong‘a oning tavsifining bayoni,
Bas, ayladim duoyi davlat bila muqassar²⁸⁶.
Shah birla shohzoda umrin haq etgay afzun,

²⁷⁷ *Azbar aylamoq*—yodlamoq.

²⁷⁸ *Masdar*—shodlik va rohat maskani, manbai ma’nosida qo‘llangan.

²⁷⁹ *Taboyi’*—tabiat.

²⁸⁰ *Lutfgustar*—yaxshilik qiluvchi, marhamat etuvchi.

²⁸¹ *Ahli fatan*—fitna ahli.

²⁸² *Mukaddar* — xira, g‘amli.

²⁸³ *Ashror eli*—yomon odamlar, gunohkorlar.

²⁸⁴ *Tanzim ila murattab aylamoq*—nizom, qonun bilan tartibga solmoq

²⁸⁵ *Mug‘arraz*—manfaatdor.

²⁸⁶ *Muqassar*—qusurli, kamchilikli; kamtarlik yuzasidan, ushbu qasida nuqsonli deya e’tirof etilayotir.

Bo'lg'ay davom olarg'a baxti balandi rahbar.
Iqboli davlat o'lg'ay ikki nadimi²⁸⁷ dargoh,
Sho'n ila shavkat o'lg'ay xizmatda ikki chokar.

Chun hijratning ming uch yuz yigirma to'qqizlanchi yilim, to'ng'uz yiliga mutobiq erdi, kirdi. Bu yil xon hazratlari Peterburg' safari azmin jazm etib, jumodul avval oyining yigirma beshi va javzoning sakkizlanchisi va dushanba kunida o'tlanib Peterburg' tarafig'a ravon bo'ldilar. Xizmati humoyunlarida Husayn Muhammadboy devonbegi va Muhammad Vafo karvonboshi va Tolibxo'ja va g'ayr ham kettilar va o'n sakkiz kunda Peterburg'g'a borib imperatur a'zamni ko'rdilar va Peterburg' viloyatining sayrin etib, o'n bir kun onda turub, ondin so'ng murojaat inonin Xorazm tarafiga ma'tuf etib, rajabul murajjab oyining o'n sakkizlanchisi va panjshanba kuni keldilar. Tamomi ulamo va tamomi to'ralar va beklar istiqbolloriga chiqib, shaharda ajab bir xushholliq paydo bo'ldi. Xon hazratlari davlat bila kelib, maqarri²⁸⁸ saltanatlarida qaror tutdilar. Hijratning mingu uch yuz o'ttuzlanchisida darvozaxonaning binosi itmomg'a yetib erdi, faqir tarixin bu tariqada aytib erdim, tarix:

Chu sultoni Asfandiyor ast javvod²⁸⁹,
Hamisha bajudash bijo'yad bahona.
Pedar to pedar jumla shoxast az in ro'
Atohoi o' shud atoyi shahona.
Murodash na rohu na darvoza, ammo,
Ba xalq ast altofi u bekarona.
Baamrash bayakjo du darvoza shud, to
Xaloyiq shud bemashaqqat ravona.
Bayoniy badil guft torixi uro,
Bigo': «Bas, ajab shud du darvozaxona».

Ushbu yil tilgiromxonaning binosi ham itmomg'a yetdi. Chun hijratning ming uch yuz o'ttuz birlanchi yili kirdi, bu yil sig'ir yili bila mutobiq erdi. Bu yil ham xon hazratlari Peterburg'g'a azm etmakni iltizom etdilar va rabiul avvalning o'n uchlanchisi va seshanba kunida azm etdilar. Borib yana imperatur a'zamni ko'rub va Rusiya viloyatlarin sayr etib, ikki oydi ozroq muddatda qaytib keldilar. Tamomi ulamo va tamomi to'ralar va beklar istiqbollorig'a chiqib xushholliqlar paydo bo'ldi. Xon hazratlari davlat bila kelib Xevaqq'a kirib taxti saltanatda qaror tutdilar.

Ushbu yil zulqa'da oyida dorushshifo, ya'ni duxturonaning binosi itmomg'a yetdi. Xon hazratlari onda yaxshi to'y berib, tamomi ulamo va tamomi-to'ralaru beklar va tamomi amaldoru oqsoqollar va tamomi elni da'vat etdilar va Rusiya duxturlaridin ikki duxturni talab etib kelturmish erdilar. Biri muzakkar²⁹⁰ va biri muannas²⁹¹ erdi, ul ikovi viloyatning tamomi zukuru anosdin²⁹² bemor bo'lg'onlarig'a mudovo²⁹³ etmakka mutakaffil²⁹⁴ bo'lub, ul duxturonada qaror toptilar. Olarg'a vofir vazifalar ta'yin etdilar. Tamomi xaloyiq xushhol bo'lub, zukur va anosdinkim, bemor bo'lsa, kelib shifo topib ketar erdilar.

Hijratning ming uch yuz o'ttuz ikkilanchisidakim, muvofiqi bars yili erdi, muharramning yettilanchi kuni xon hazratlarining o'zlari Muhammad Amin devon bino qilib yurugan madrasaning

²⁸⁷ *Nadim*—yaqin xizmatkor, mahram; hamsuhbat, o'rtoq.

²⁸⁸ *Maqar*—qaror topish o'rni, manzil, makon, qarorgoh.

²⁸⁹ *Javvod*—ehsonli, saxiy, karamli, qo'li ochiq.

²⁹⁰ *Muzakkar*—erkak.

²⁹¹ *Muannas*—ayol.

²⁹² *Zukuru anos*—erkagu ayol.

²⁹³ *Mudovo*—davolash

²⁹⁴ *Mutakaffil*—kafil bo'lgan, kafilligini o'z ustiga olgan.

tamoshosin etdilar. Koʻrdilar, ul madrasa bagʻoyat tangu tor va koʻp kichik va badbichim boʻlubdur. Xon hazratlari parishon boʻlub, noiloj oni yiqdurmoqqa farmon berdilar. Ashur mahram bir necha oyda yiqib, yer bila yakson etdi. Ondin soʻng, karvonboshiga buyurdilarkim, yiqilgʻon madrasaning sharqi shimol tarafida va Toza Xevaqda bino boʻlgʻon toza bogʻlarining darvozasi oldida bir gʻoyatda vaseʻ madrasa bino qilgʻaykim, toʻrt kunjida toʻrtguldastaning oʻrnigʻa toʻrt minora biko qilgʻay va ichida toʻrt darsxona binosin etgay. Karvonboshi taʻzim qilib, filhol, kamoli vusʻatda avval madrasaning binosin boshladi. Faqiri haqir Bayoniy bu yerda ushbu kitobning iftitohin ihtimom sarhadiga yetkurdi. Alloh taolo hazrat podshohi oliyjohning umri davlatlarin kun-kundin afzun etgay, omin, yorabul olamin.

* * *

Emdi zamoni maymanat tavamonlarida vuquʻgʻa yetgon voqeotni alohida kitobat qaydigʻa kirguzub, umr fursat bersa, har uch yil va toʻrt yilda jamʻ qilgʻonimni bu kitobning oxirigʻa ilhoq etgumdur. Inshoollohi taolo. Yana poʻshida qolmasunkim, chum xon hazratlari bu «Shajarayi Xorazmshohiy» ning taʻlifi amrin etdilar, munga mutaalliq boʻlgʻon tamomi nusxalarning alfozi mugʻallaqalarin tashlab, ravon iborot bila jamʻ qilib, hammasin oʻn olti bobgʻa mushtamal va murattab etdim. Ammo, Muhammad Aminxoni jannatmakon va Abdulloxoni firdavsoshiyon va Qutlimurodxoni magʻfurning voqeotlarin Ogahiy alayhur rahma kitobat qaydigʻa kirguzgan erkanlar. Ul nusxa topilmadi. Faqir noiloj boʻlub olarning zamonlarida hizmatlariga oralashib yurugan qarrilarni topub, olardin soʻz soʻrab ehtiyot bila tahqiqin etib mazkur boʻlgʻon uch xonning voqeotlarining tahririn etdim. Yana Muhammad Rahimxoni jannatmakoni soniyning yetti yillarining voqeotlarin ham Ogahiy alayhur rahma kitobat qaydigʻa kirguzgan erkanlar. Ul ham topilmadi. Faqir, bizzarura, ul hazratning ham juluslaridin to vafotlarigʻacha bilguchilardin soʻrashib topgʻanimcha va bilganimcha kitobat qaydigʻa kirguzdum. Emdi nozirlardin umid budurkim, har qachon xatolarimgʻa muttaliʻ boʻlsalar, afv qalami bila islohin etib, ikki olamda salohkorlarin topib, maqsadi asliylarigʻa yetgaylar. Omin. Tammat

1332.